

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ПАВЛА ТИЧИНИ

СКРИПНИК Н.І.

**ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ
У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Навчально-методичний посібник

Умань 2011

УДК 37.03:372.3

С 45

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту розвитку дитини
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(протокол №5 від 16 грудня 2010 р.)*

Рецензенти:

Побірченко Наталія Семенівна – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

Попиченко Світлана Сергіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

Рогальська Надія Василівна - кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

С 45 Скрипник Н.І.

Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник / Скрипник Н. І. – Умань : ПП Жовтий, 2011. – 99 с.

У навчально-методичному посібнику розкриті теоретичні аспекти проблеми виховання толерантності як специфічних стосунків дошкільників із оточуючими, а також особливості створення педагогічних умов для формування толерантних взаємостосунків у дошкільному закладі.

Посібник містить авторську програму, практичні завдання, вправи, ігри для дітей, зразки занять, діагностичні методики, методичні рекомендації педагогам та батькам з означеної проблеми.

Адресований педагогам дошкільного навчального закладу, батькам, студентам зі спеціальності „Дошкільне виховання”.

© Скрипник Н.І., 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Розділ 1. Теоретичні аспекти проблеми виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку.....	7
1.1. Короткий термінологічний екскурс.....	7
1.2. Особливості прояву толерантності у дітей старшого дошкільного віку.....	13
1.3. Педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків дітей у дошкільному закладі.....	16
Розділ 2. Система педагогічної роботи з виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку.	30
2.1. Організація роботи з педагогічним колективом та батьками.....	30
2.2. Система педагогічної роботи зі старшими дошкільниками.....	34
ДОДАТКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	96

ПЕРЕДМОВА

Без толерантності не може існувати в подальшому людство...Толерантність, як основа міжнародних взаємин, стає передумовою подальшого існування цивілізації...

В.Г. Кремень

Ідеологічна і соціальна нестабільність у країні, низький рівень моральних цінностей, не влаштованість підростаючого покоління зумовили наростання в суспільстві соціальної тривожності, невпевненості у майбутньому, агресивності й жорстокості. Збільшилась кількість дітей з девіантною поведінкою, схильних до суїциду, насильства, бродяжництва, вживання алкоголю і наркотиків тощо. Такі реалії життя ускладнили процес виховання дітей та молоді, створили передумови для кризи духовно-ціннісних орієнтацій суспільства.

Для вирішення перелічених проблем суспільству необхідно створювати умови для гуманізації освітнього процесу та демократизація стосунків між його учасниками, де в центрі уваги – людина як найвища соціальна цінність, якій буде забезпечуватися повне розкриття її можливостей і здібностей, а пріоритетом стануть загальнолюдські цінності та гармонічні стосунків з навколишнім світом. Втілення в життя гуманістичних ідей нерозривно пов'язана із розвитком та вихованням толерантної особистості. Сучасна світова психолого-педагогічна наука зараховує проблему формування толерантності до одного з актуальних завдань морального виховання сучасної людини. Адже, саме духовно-моральне виховання дітей та молоді, їх підготовка до активної, творчої, соціально значущої і міжкультурної життєдіяльності є

найважливішою складовою розвитку українського громадянського суспільства і держави в цілому.

Суспільство постійно закріплює правові підходи до вирішення означених проблем низкою нормативних декларацій та конвенцій: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього, Декларації про права народів на мир, Конвенція ООН про права дитини, Декларація щодо заходів по ліквідації міжнародного тероризму, Конвенція та Рекомендація ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти і т.п.

Достатньо велика кількість програмних документів проголошують необхідність створення толерантного суспільства і в нашій країні. Так, Законом України “Про дошкільну освіту”, Законом України “Про охорону дитинства”, “Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні”, програмою розвитку дітей дошкільного віку „Я у світі” визначено, що забезпечення виживання, розвитку та захисту прав кожної дитини є обов’язком для держави та суспільства. Проте, досі не сформована єдина концепція та технологія рішення цієї проблеми, відсутня науково обґрунтована система педагогічних методів виховання толерантності у дітей саме дошкільного віку.

У науковому доробку низки вчених (Ш. Амонашвілі, А. Асмолов, І. Бех, А. Богуш, О. Коберник, Т. Кравченко, В. Кремень, В. Кузь, В. Маралов, А. Маслоу, Н. Побірченко, О. Пометун, І. Рогальська, В. Сітаров, О. Сухомлинська та ін.) акцентується на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості. І Найбільш сензитивним періодом розвитку у цьому плані є дошкільний вік. Саме в цей період у дитини відбувається перехід

від егоцентризму до центрації як передумови знаходження свого місця в системі можливих точок зору, встановлення між іншими людьми та власним „Я” системи спільних і взаємних стосунків.

Актуальність і нерозв’язаність означеної проблеми спонукали нас дослідити можливість виховання толерантних взаємостосунків у дітей в дошкільному віці та підготувати навчально-методичний посібник, який допоможе зорієнтувати студентів, педагогів та батьків до практичної реалізації цього аспекту виховного процесу.

У посібнику представлено наукове обґрунтування сукупності педагогічних умов, що забезпечать ефективне виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників. У практичній частині посібника пропонуються розроблена альтернативна програма, методичні рекомендації педагогам і батькам, а також практичні рекомендації, щодо використання різних форм і методів з реалізації означеної проблеми.

Успішне завершення дослідження і представлення його у посібнику стало можливим завдяки сучасним науковим ідеям та мудрим порадам наукового керівника – доктора педагогічних наук, професора, член-кореспондента НАПН України Побірченко Н.С., допомоги в проведенні експериментальної частини дослідження відділів освіти, адміністрації та педагогічних колективів навчально-виховного комплексу № 1, дошкільних навчальних закладів № 25 м. Умані, ДНЗ № 4 м. Тальне Черкаської області, № 7 м. Калинівки Вінницької області, підтримки колег факультету дошкільної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Розділ 1. Теоретичні засади проблеми виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку

1.1. Короткий термінологічний екскурс

Як європейська нація, за своєю цивілізаційною належністю, Україна у своєму розвитку також має спрямовуватися на людиноцентричну систему цінностей, яка не раз доводила свою ефективність. У межах цієї проблеми, як і в інших країнах світу, в Україні також діє Рух „Педагогіка за мир та взаєморозуміння“ (1990 р.), створений за ініціативи МОН України, який об’єднує педагогічну громадськість у прагненні вдосконалення освіти і виховання підростаючого покоління. Також активно діє міжнародний проект асоційованих шкіл ЮНЕСКО (АШЮ), пріоритетними цілями яких є виховання дітей та молоді в дусі миру, демократії, толерантності і взаєморозуміння між народами на шляху реального співробітництва і взаємозбагачення культур, забезпечення історичної пам’яті власного народу і людства в цілому, особистої причетності до розв’язання світових проблем через партнерство в системі ООН [28, с. 12–13].

Необхідність виховання толерантних взаємостосунків, як однієї із якостей гуманних міжособистісних стосунків пов’язана з тим, що сьогодні насамперед актуальні цінності і принципи, необхідні для загального виживання і вільного розвитку кожного члена суспільства, тобто стратегії ненасильства, терпимості до чужої позиції, цінностей, культури, ідеології; необхідності до взаємного порозуміння, пошуку компромісів у вирішенні будь-яких питань. Перераховані аспекти – це важливі уміння особистості, завдяки яким спілкування між людьми стає виваженим, сприяє знаходженню істини навіть у конфліктній ситуації. Як зазначається у Декларації принципів толерантності, це уміння жити в мирі і

терпимості до різних людей, вірувань, позицій, здатність відстоювати свої права і свободи і при цьому не порушувати права і свободи інших, готовність до конструктивної взаємодії та взаєморозуміння з людьми, незалежно від їхніх поглядів і поведінки як основи цивілізованих стосунків [10, с. 180].

Наскільки це важливо для мирного співіснування в сучасному суспільстві, відомо всім. Постійні прояви насильства, приниження, порушення прав і свобод, переживання і стримування негативних почуттів, морального дискомфорту, нерозуміння з боку дорослих і однолітків відображаються на моральному становленні дитини, зменшують її чутливість, а інколи і руйнують як особистість. Недаремно світова спільнота визначила толерантність базовим принципом моралі, яка веде до формування більш складних моральних утворень, таких як милосердя та співчуття.

Виховання у дусі гуманізму завжди було актуальною проблемою і у дошкільному віці, коли важливо сформувати у дитини базові особистісні моральні якості та поняття, які б ґрунтувалися на позитивній спрямованості на людину. Відтак, у межах одного з проєктів Всесвітньої організації з дошкільного виховання (ОМЕР) у 1982 р. було окреслено такі напрями виховання дошкільників:

- формування позитивного і дружнього ставлення до навколишнього світу;
- розвиток самостійності та формування навичок взаємодії з іншими людьми;
- виховання у дусі діалогу, підготовка до діалогічного спілкування;
- виховання почуття національної належності;
- виховання міжнародної солідарності [27, с. 297].

Як бачимо, всі напрями відповідають характеристиці толерантної особистості, що свідчить про актуальність цієї проблеми у дошкільній освіті на міжнародному рівні.

Можемо констатувати, що „толерантність” – один із найпопулярніших термінів у сучасній вітчизняній і зарубіжній соціально-політичній, культурологічній і правознавчій літературі. Існує безліч гуманітарних підходів до визначення і дослідження цього терміну тому, що ідея толерантності завжди турбувала людство. Ще античні філософи Платон, Демокрит, Аристотель, Геродот та інші відстоювали духовну свободу особистості, розкутість душі, неможливу при насиллі і дискримінації, а терпимість визначали, як головну умову розвитку особистості.

У загальноприйнятому контексті толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з’ясування розбіжностей [32, с. 35].

У слов'янських мовах (зокрема українській, російській) „толерантність” фактично є калькою англійського слова. В англійській мові фігурують два терміни: „toleration” і „tolerance”. „Toleration” (від „tolerate” - терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти) у найширшому розумінні являє собою поняття терпимість, терпіння, що означає примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо це „щось” чи цей „хтось” може стати причиною страждання, викликати осуд або відразу [43; 44]. „tolerance” - власне толерантність - означає не просто терпимість у значенні зовнішньої стриманості, примусової необхідності не виходити за межі пристойної поведінки в суспільстві, а свідоме прийняття цінності того розмаїття, що дарує нам навколишній світ, визнання права і свободи іншого бути Іншим з його власними традиціями, переконаннями, стилем життя, поглядами тощо (Merriam-Webster's Online Dictionary, Cambridge International Dictionary English, Encarta World English Dictionary).

У педагогічному словнику толерантність (лат. tolerantia — терпіння) трактується як терпимість до чужих думок, вірувань,

переконань, поведінки. [24, с. 448]. А терпимість визначається у більш вузькому значенні й розуміється як соціальний, культурний і релігійний термін, який вживається для опису колективної та індивідуальної поведінки, що полягає не в переслідуванні тих, чий напрямок думок або дій не співпадає з твоїм власним і викликає твоє несхвалення. Зазвичай цей термін застосовується до поведінки, коли людина терпляче досягає консенсусу там, де не співпадають точки зору, воно є базовим для виховання толерантної особистості, і вживається у релігії, політиці та моралі.

У соціальному значенні терпимість означає, що людина терпить іншу людину або соціальну групу, чия відмінність від оточуючої більшості викликає у неї незгоду, а інколи і роздратування [35].

Зміст очевидний: терплю ледь-ледь, на шкоду собі щось неприємне; ставлюся толерантно - сам так робити не буду, але визнаю право інших чинити так, як серед них заведено [32], розумію їхнє бажання дотримуватися своїх традицій, культури і т.п.

Невипадково терпіння, терпимість у народній педагогіці вважається одними із головних моральних якостей особистості. Ця народна мудрість відображається у прислів'ях: „За терпіння дасть Бог спасіння” (укр.), „Терпіння і труд все перетруть”(рос.), „Терпи козак – отаманом будеш” (укр.), „Нетерпимі часто платять дорого за те, що терплячим дістається безкоштовно” (фр.) і тому подібні. Складені вони у різні часи, різними народностями, але всі закликають до згоди, терпіння і злагоди.

Аналіз наукової літератури виявив, що *толерантність* – багатоаспектне поняття, воно може розглядатися з одного боку як ціль і результат виховання, яке супроводжується формуванням певних моральних позицій, а з іншого - моральна якість особистості, яка виявляється у характерній поведінці, вчинках та стосунках з оточуючими. А характеризується ця поведінка такими якостями (за Г. Оллпортом):

- гнучкість мислення та стійкість до фрустрації;
- сприйняття себе;

- визнання різноманіття світу, поглядів, життєвих принципів;
- здатність до емпатії;
- розвинене почуття відповідальності та внутрішньої безпеки, впевненості в собі;
- терпимість до невизначеностей;
- уміння взаємодіяти з будь-ким, розуміти будь-кого [23].

Толерантності, яку ми прагнемо сформувані у дитини, відповідають три типи взаємодії: діалогічна, співробітництво та опіка.

У *діалогічній взаємодії* при рівності позицій, гнучкості мислення, високому рівні емпатії та відчутті партнера виявляється власна індивідуальність особистості і пізнається своєрідність іншого. Всі ці характеристики є основою толерантності. Ми вважаємо, що умінню вести діалог необхідно навчати з раннього дитинства, бо воно є першоосновою позитивного соціального досвіду.

Співробітництво реалізується тоді, коли обидва партнери з'ясовують цілі один одного і бажають знайти рішення, що задовольняє обох. Це рівень толерантної поведінки, який характеризується такими ознаками:

- контактність (уміння знаходити спільні теми для обговорення та розуміння одне одного);
- здатність до компромісу, який пов'язаний з установкою на відхід від своїх вимог у конфлікті на якісь заздалегідь продумані позиції;
- ввічливість;
- терпимість;
- довірливість;
- соціальна активність;
- поступливість як прийняття позицій партнера: „Добре, я зроблю так, як ти хочеш”. Поступка – ефективний засіб поведінки в конфлікті з твердим, неврівноваженим партнером, схильним до застосування тільки силової тактики в конфлікті. Поступливість

допоможе зберегти ділові взаєностосунки, отримати час на аналіз власних можливостей, а також пом'якшити відношення партнера та згодом налагодити співробітництво.

Опіка також є тим типом взаємодії, який співвідноситься з толерантною поведінкою. Мається на увазі турбота про людину, яка не принижує її гідність. Цей тип взаємодії можливий тоді, коли кожен учасник взаємодії сприймає один одного і терпимо ставиться один до одного. Він характеризується такими ознаками: емоційна стабільність; високий рівень емпатії; екстравертивність; соціальна активність; уміння прийти на допомогу.

Всі перераховані ознаки характеризують людину вільну від догм, стереотипів, страхів, потреби у гіперопіці та бажання пригноблювати інших.

Отже, узагальнюючи наукові характеристики основних дефініцій проблеми, було з'ясовано, що *виховання толерантних взаєностосунків* це процес становлення особистості з толерантними проявами у взаєностосунках із оточуючими під впливом цілеспрямованих виховних засобів через діалог, взаємоповагу та співробітництво. Ці взаєностосунки характеризуються виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу.

1.2. Особливості формування толерантних взаєностосунків у дітей старшого дошкільного віку

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел (І. Бех, А. Богущ, Х. Віммер Н. Гавриш, А. Гончаренко, О. Запорожець, Я. Коломенський, С. Кулачківська, С. Ладовир, М. Лісіна, Р. Смірнова, І. Печенко, Т. Поніманська, Л. Проколієнко, Н. Химич) щодо специфіки формування взаєностосунків старших дошкільників засвідчив, що цей вік є сензитивним для розвитку і становлення толерантних взаєностосунків завдяки низці вікових і психологічних утворень, провідних мотивів поведінки та характерних проявів у взаєностосунках із оточуючими.

Було з'ясовано, що моральна позиція дошкільника розкривається у формах і змісті його ставлення до партнера по спілкуванню.

Усвідомлення результатів учинку, співставлення їх з уявним еталоном викликає емоційний відгук у дошкільника (переживання, захоплення, схвалення, осуд і т.п.), а в подальшому трансформує застосування цього еталону [17, с. 151].

Спостереження за старшими дошкільниками засвідчили, що вони завжди намагаються контактувати з тим, з ким їм цікавіше гратися, спілкуватися, хто їм може розповісти щось нове чи володіє вміннями і навичками, необхідними для певної діяльності, які цікавлять їх на даний момент. І, зазвичай, такою людиною стає дорослий, а пізніше однолітки чи старші діти. Дошкільник очікує від своїх друзів підтвердження своїх знань та умінь, права на рівноправність у спільній діяльності. А вибіркоче ставлення до однолітків свідчить, що вони сприймаються ним як міра для порівняння себе і як доступний еталон, якого він прагне досягти

[18, с. 202]. Отже, стосунки з однолітками допомагають дитині оцінити зрозуміти свою значущість, стати більш впевненим у собі.

Тому виділяємо важливість для дитини дошкільного віку того, як її сприймають оточуючі та **усвідомлене сприйняття самого себе**. Адже, уявлення про власний емоційний стан, передбачення наслідків своїх вчинків (самозвинувачення, самоохвалення і т.п.), тобто моральна самооцінка є початковим етапом розвитку потреби у моральній поведінці. Основним психологічним механізмом, що допомагає дитині сприймати себе (та й інших теж) є дитячі емоції. Отримані позитивні враження і емоції є стимулом для самостійного відтворення дитиною доброзичливої поведінки, вияву гуманних почуттів, уважності та чуйності до оточуючих. А ця здатність є однією із основних для толерантної взаємодії.

Важливою умовою розвитку позитивного емоційного ставлення до себе та оточуючих є формування у дитини регуляції поведінки – вміння стримувати себе, здатність діяти свідомо, а не імпульсивно [11, с. 245], оцінювати і враховувати позицію інших. У цьому випадку дитині необхідно провести складний процес самооцінки і усвідомлення. Ці важливі утворення можливі при правильному педагогічному впливі на формування взаємостосунків дитини з оточуючими.

Емпіричні спостереження переконують, що позитивні емоційні переживання, доброзичлива атмосфера в сім'ї та дошкільному навчальному закладі позитивно впливають на взаємини старших дошкільників і сприяють становленню прихильності, спонукають до виникнення вибірковості у взаєминах, терпіння до неприємних контактів. У процесі спілкування з дорослими зростає орієнтація дитини на соціально прийнятні норми взаємодії. Адже, особливістю дошкільного віку є здатність **до емоційних проявів, емпатії**, прагнення дитини до **наслідування**, як

позитивного так і негативного, як правило те, з чим вона в житті частіше зустрічається.

Якщо емпатійні переживання стають мотивами вчинку, вони можуть впливати на формування глибинної і досить важкої для вивчення та зовнішнього втручання моральної спрямованості особистості. Тому так важливо створювати для дошкільника таке середовище, де співчуття і співпереживання є нормою взаємостосунків.

Іншою важливою особливістю прояву толерантних стосунків у дошкільників є їхня *природна відкритість* іншим людям.

У дітей цього віку ще не докінця сформовані стереотипи: правильно - неправильно, добре – недобре, норма - відхилення і та ін. Тому дитина з легкістю приймає будь-якого „іншого”. Таким чином, саме від дорослого буде залежати чи навчить він дитину доброзичливо сприймати людину, несхожу у своїй поведінці, поглядах, уміннях, як „іншого”, а не як „гіршого”. Тут важливо навчити дитину сприймати „іншого”, його точку зору, але й уміти зберегти свою думку.

Науковими дослідженнями доведено, що дошкільник здатен безкорисливо підтримати однолітка, допомогти йому, довірити свої таємниці. Дитина дошкільного віку може виділити чесноти ровесника, тим самим мотивувати свої взаємини з ним. А неприязнь до інших, пояснюється критичним аналізом вчинків, ознак зовнішності, взаємин з ними. [22].

Це дає підстави вважати логічним виділити серед особливостей толерантних стосунків дошкільнят *справедливе безкорисливе ставлення один до одного*, яке базується на рівноправності кожної особистості. Ця якість у дошкільному віці виявляється у справедливому розподілі обов’язків під час трудової діяльності, ролей під час ігрової діяльності. Адже дитина вже може окреслити свої прихильності, визначаючи чесноти ровесника і

мотивуючи свої взаємини з ним, висловити критику на вчинки, ознаки зовнішності, взаємини дитини з іншими. Не дивлячись на те, що дітям цього віку властивий природний егоїзм, у той же час, завдяки природній безкорисності, дитину легко навчити справедливості у стосунках з партнерами, сприймати їх як рівних собі, висловлювати свою думку чи враження толерантно.

Було узагальнено особливості прояву стосунків дошкільнят з оточуючими і встановлено, що *виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників* – це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатної до свідомих характерних проявів (безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного та поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у спілкуванні, вчинках та спільній діяльності.

Робимо висновок, що саме усвідомлене володіння правилами толерантної взаємодії, емоційне та ціннісне ставлення до власних і чужих почуттів, досвід терпимої і компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях дадуть можливість виховати толерантну особистість дошкільника у взаємодії з оточуючими.

1.3. Педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків у дошкільному закладі

Становлення особистості на різних етапах історичного розвитку людства відображає рівень педагогічної культури, інтереси та ідеали певних соціальних груп, узагальнює досвід сімейної та суспільної практики виховання. Зауважимо думку психолога Л. Виготського про виховання, яке „розгортається як найширша у світі проблема — проблема життя та творчості”. За ідеями Й. Песталоцці, загальна мета виховання полягає у виявленні в дітях справжньої людяності, якої можна досягти шляхом гармонійного розвитку всіх їхніх сил і здібностей. Важливо згадати і Й. Гербарта, на думку якого, метою виховання є розвиток всебічних інтересів та гармонійне формування „доброчесної людини”. У формуванні цілісної, самодостатньої, інтелектуально й духовно розвиненої особистості вбачала найголовніший сенс виховання педагог С. Русова. На її думку саме у педагогічному процесі зароджуються і розвиваються взаємини на „ґрунті правди і людяності” [31, с. 184].

Процес виховання для В. Сухомлинського був найвищою майстерністю, творчим діянням. „Виховання полягає у тому, - писав він, - щоб вміло, розумно, мудро, тонко, сердечно доторкнутися до кожної з тисячі граней, знайти ту, котра, коли її, як діамант, шліфувати, засяє неповторним сяйвом людського таланту, а це сяйво принесе людині особисте щастя. Відкрити у кожній людині її, лише її неповторну грань — у цьому мистецтво виховання” [34, с. 346]. Пізнання та розуміння іншої людини трактувалось ним як необхідна умова виховання [36, с. 7-301]. І врешті решт, він зазначав, що „...виховання гуманізму й людяності повинно стати одним із завдань діяльності педагога. Вони мають

виявлятися в таких якостях і рисах особистості, як талант доброти, потреба в служінні людям — радість самовіддачі“ [35, с. 362].

Отже, узагальнюючи думки класиків зазначимо, що головною метою виховання кожен із них вбачав у формуванні гуманної та добродісної особистості.

З огляду на сказане, можемо констатувати, що головною метою виховання, у широкому сенсі, є допомога кожному стати досконалою особистістю, визначальними рисами якої є гуманні характеристики.

У сучасних освітніх концепціях головна мета виховання єдина для всіх ланок системи освіти: „...створити умови для повноцінного фізичного та психічного становлення особистості, забезпечити дитині почуття захищеності, рівноваги, довіри, сформувати активне, зацікавлене ставлення до навколишнього світу...” протягом усього життя [14]. Реалізація мети здійснюється відповідно до особливостей кожного вікового етапу з орієнтацією на наступність у вихованні повноцінної особистості. Якщо ж основи виховання не закладено вчасно, то пізніше об’єкти виховання сприймають будь-які виховні дії як примусові заходи, побудовані на обмеженнях і репресіях [21, с. 77-81].

У дошкільній педагогіці виховання розглядається науковцями як сукупність взаємопов’язаних цілей і принципів організації виховного процесу, методів і прийомів поетапної реалізації у межах певної соціальної структури (сім’ї, дитячого садка, школи, вузу, держави) [27, с. 454].

Отже, робимо висновок, що головне завдання у процесі забезпечення виховного впливу створити педагогічні умови гуманістичного спрямування, що сприятимуть повноцінному розвитку особистості.

На основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, визначених специфічних особливостей розвитку, характерних проявів у стосунках дітей старшого дошкільного віку та результатів

спостереження за взаємостосунками вихованців було визначено специфічні **педагогічні умови ефективного виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку:**

1. Цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї, з метою створення толерантного виховного середовища, що характеризується взаємною довірою і повагою, відкритим і доброзичливим спілкуванням, відмовою від авторитарного способу керівництва дитячим колективом, забезпеченням почуття захищеності кожної дитини.

2. Формування комплексу знань, умінь і навичок толерантних взаємостосунків у дітей, тобто: уявлень дошкільника про толерантні стосунки, людські емоційні стани та їх причини; прояв доброзичливого, терпимого ставлення до себе та оточуючих, здатності до емоційної чутливості та сприйняття своєрідності кожної людини, як основного змісту виховної роботи.

3. Застосування спеціально підібраних педагогічних форм та методів для ефективної реалізації поставлених цілей.

Вирішальною педагогічною умовою у вихованні є взаємодія педагога і дитини, оскільки успіх цього процесу залежить від людини, яка у цей час поряд з дитиною. Обов'язком педагога є зрозуміти дитину, створювати умови для розвитку і реалізації її умінь, здібностей та самостійності. Педагог має бути для дитини еталоном демократичної і гуманістичної поведінки.

Щоб забезпечити **цілеспрямовану і конструктивну взаємодію дорослих** у вирішенні проблеми дослідження, необхідно створити толерантне середовище для розвитку дитини.

Творення толерантного середовища в умовах дошкільного закладу вимагає забезпечення гуманістичного, довірливого ставлення до дитини, підвищення її самооцінки та впевненості у собі. Навчальний заклад повинен стати школою гуманізму, де вихованець має бути „центром навчально-виховного процесу з його

складним світом думок, головною цінністю, суб'єктом життя“ [15, с. 4]. Це не лише створить комфортні умови для розвитку кожного вихованця, але й надасть дитині досвід гуманних взаєностосунків між людьми як зразок на майбутнє життя у суспільстві, який характеризується взаємною довірою і повагою, відкритим і доброзичливим спілкуванням, відмовою від авторитарності у взаємодії, забезпеченням почуття захищеності кожної дитини. Все це стосується і родинного кола, де дитина в першу чергу отримує життєвий досвід, копіює зразки реагування на різні ситуації та стосунки з різними об'єктами і явищами життя.

Отже, створення толерантного середовища вимагає врахувати цілісний підхід до цього процесу та основну закономірність розвитку і становлення особистості дошкільника, що моральні якості дитини формуються на основі взаєностосунків із оточуючими: однолітками, батьками та педагогами.

На нашу думку, гуманістична спрямованість виховного процесу перш за все нерозривно пов'язана зі змінами уявлень про сутність педагогічного впливу й ролі педагога в навчально-виховній взаємодії. Адже, формування гуманної особистості може здійснюватися лише на основі особливих взаємин, які забезпечують створення мікроклімату поваги, довіри та взаєморозумінні між усіма учасниками освітнього процесу, де дитина є рівноправним і активним членом цього процесу. Як зазначає Т. Поніманська „Майстерність вихователя саме й полягає в умінні доцільно й адекватно апелювати до почуттів і досвіду дітей, тактовно і делікатно обговорювати з ними питання, що їх хвилюють, ненав'язливо й точно допомагати в ціннісному освоєнні світу людей “ [26, с. 3].

На наш погляд, вихователь, який дотримується гуманістичних принципів у взаєностосунках із вихованцем повинен ставитись до дитячої особистості як до самостійної цінності. Він має надавати перевагу організаційному впливу над дисциплінарним; вміти

визнавати свої помилки; оптимально і справедливо розподіляти функції між собою та вихованцями; поєднувати вимогливість з повагою до особистості дитини; віддавати перевагу непрямим засобам впливу (зміна пози, жестів, інтонацій, погляду тощо); повинен досягати постійного зворотного зв'язку у взаємодії, вміти аналізувати та розрізняти настрій кожного вихованця. Спокійний, позитивно-емоційний стиль спілкування легко приймається дітьми, стає для них звичайним та необхідним. Це складає природній емоційний фон гуманістичним проявам та почуттям, сприяє розкриттю особистості, вихованню позитивних моральних якостей. Адже у цей період розвитку дитини найбільш авторитетною фігурою залишається дорослий, на оцінку якого вона орієнтується у власних діях і вчинках, а вже надалі розширюються взаємини з однолітками, значення яких постійно зростає.

Завдання педагога не лише дотримуватися самому і створювати умови для формування толерантності між дітьми, але й попередити прояв негативізму у стосунках всіх учасників навчально-виховного процесу (інших працівників закладу, батьків): різких емоційних проявів амбіціозності, настороженості, роздратування, дратівливості, грубості у висловлюваннях, залякування. Всі ці прояви неприпустимі у стосунках із дітьми. У той же час, ми повністю погоджуємося із О. Сухомлинською, яка зазначає, що „велике значення мають будь-які емоції, адже вони повністю належать до почуттєвої сфери, проходять через психіку людини і саме від цієї сфери залежить сприймання тих чи інших цінностей або відмова від них. Людину не можна примусити бути моральною – потрібно її переконати, пропустити знання через її емоції, почуття, психіку, через свідомість з тим, щоб висловлені моральні цінності стали її власним надбанням“ [33, с. 40].

Враховуючи визначені вище умови та важливість формування професійної готовності педагога до створення толерантного

середовища у дошкільному закладі було окреслено ряд завдань, які необхідно вирішувати педагогу:

1) сформулювати уявлення про „толерантність” як основи нової соціальної ідеології і одного із напрямів гуманістичного виховання, що включає такі поняття, як особистість, сім'я, громадянськість (активна життєва позиція), суспільство;

2) дотримуватися демократичного стилю педагогічного керівництва;

3) забезпечувати психолого-педагогічну підтримку та захист всіх членів колективу;

4) дотримуватися гуманістичних принципів у стосунках з навколишніми; проаналізувати в контексті толерантності стан стосунків „вихователь – дитина”, „дитина – дитина”, „дитина – батьки”, вплив навчально-виховного процесу на ці стосунки;

5) розробити і запровадити методичні рекомендації щодо змін у технологіях навчання та виховання в закладі, які б відповідали принципам толерантності;

6) формувати уявлення дитини про себе як унікальну, неповторну особистість;

7) розширювати уявлення дитини про інших людей на основі співставлення себе з ними, визначення схожості та відмінності;

8) створювати умови для профілактики і попередження конфліктів, агресивності, екстремізму серед усіх учасників освітнього процесу;

9) виховувати активну життєву позицію у своїх вихованців на основі усвідомлення ними своїх потреб і можливостей (фізичних, духовних), переваг і недоліків, прав і обов'язків; розуміння правил і норм людського співіснування, розвитку вміння давати оцінку своїм вчинкам і вчинкам інших; вміння робити свій вибір і ухвалювати рішення; прислухатися до думки інших; мирно, без конфліктів вирішувати різні проблеми.

Отже, толерантний педагогічний вплив передбачає наявність у педагога довірливих стосунків із вихованцями, вмінь бачити у кожному вихованці індивідуальність, забезпечувати йому право на власну думку, самостійну дію, підтримувати його самоповагу, рахуватися з його можливостями і бажаннями, впроваджувати співробітництво у освітньому процесі, прогнозувати можливі наслідки. Але ця робота може звестися нанівець, якщо педагог не врахує співробітництво з *сім'єю*, яка передбачає досягнення спільних цілей у вихованні, вироблення адекватних реагувань на процес соціального і емоційного розвитку дитини.

Дослідники дошкільного дитинства Л. Артемова, А. Богуш, Р. Буре, Н. Гавриш, О. Запорожець, В. Кузь, О. Кононко, В. Котирло, І. Рогальська наголошують, що родина і дошкільний навчальний заклад, не можуть замінити один одного і мають взаємодіяти задля досягнення гармонійного розвитку дитини-дошкільника, виконуючи кожен свої специфічні виховні функції.

Дослідники проблем сім'ї одностайно переконують, що саме в родині діти отримують перші навички взаємостосунків, засвоюють перші навички соціальних ролей, усвідомлюють перші норми і цінності, а стиль виховання батьків активно впливає на формування у дитини образу „Я” [4; 19; 29].

Відомо, що існує багато сімей, де просто не наділяється належної уваги вихованню дітей, а інколи ігноруються повністю. На нашу думку всі непорозуміння у стосунках дорослого з власною дитиною починаються від небажання зрозуміти і поступитися. Так, Н. Побірченко наголошує, що нерозуміння дитячої психології нерідко спричиняє неслухняність дітей, призводить до конфліктів у сім'ї. У таких випадках, коли виникає потреба полати дитину, роботи це необхідно тактовно, щоб не принизити її гідність [25, с. 154]. Тобто, виявити толерантність та повагу до власної дитини, що сприятиме формуванню у дитини зразка такої поведінки.

Дослідження характерних взаємостосунків між ДНЗ і сім'єю та теоретичний аналіз деяких концепцій і підходів до сімейного виховання, лягли в основу розроблених нами принципових завдань, які мають виконувати педагоги освітнього закладу для підвищення ролі сім'ї у формуванні толерантних взаємостосунків:

1. Підвищення загальної педагогічної і психологічної культури батьків та обізнаності, щодо основних принципів толерантності.

2. Налагодження толерантних взаємостосунків між педагогом і батьками, між батьками і дітьми, між іншими членами родини.

3. Використання батьками безконфліктних конструктивних виховних засобів впливу на дитину.

Відтак, згідно визначених завдань, щодо спеціально організованої взаємодії із сім'єю були окреслені різні види роботи за трьома напрямками:

– просвітницька робота (розширити обізнаність батьків про поняття і характеристики „толерантності”): пропаганда принципів толерантності, виготовлення інформаційних стендів, ознайомлення зі спеціальною літературою, організація тематичних круглих столів, обговорення, бесіди і т.п.);

– профілактична робота (сформувати усвідомлення важливості виховання даної якості, розвиток толерантного ставлення батьків до оточуючих): дні відкритих дверей, участь у благодійних акціях, розповсюдження пам'яток для батьків, спільна праця батьків, педагогів та дітей, ділові ігри, направлені на корекцію інтолерантної поведінки, батьківські збори;

– роз'яснювально-навчальна роботи з батьками (ознайомлення з методами налагодження толерантних стосунків): семінари із використанням соціально-психологічних тренінгів із вправлінням побудови різних способів компромісного та терпимого рішення життєвих ситуацій, ознайомлення з прийомами

активного і ефективного слухання, з методами заохочення та допустимого покарання, проведення індивідуальних консультацій).

Отже, для повноцінного процесу виховання толерантних стосунків у дошкільників має відбуватися зміна позиції педагогів у стосунках із сім'єю від інформативної діяльності до партнерства і співпраці в різних видах взаємодії з метою створення толерантного середовища, де реалізуються потреби дитини в рівноправних і справедливих взаємостосунках з дорослими та однолітками.

Наступною педагогічною умовою ефективної реалізації проблеми дослідження ми означили **формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної поведінки у дітей**, тобто зміст уявлень дошкільника про толерантні стосунки, людські емоційні стани та їх причини; навичок доброзичливого, терпимого ставлення до себе та оточуючих, здатності до емоційної чутливості та сприйняття своєрідності кожної людини.

Для цього ми проаналізували програми, які діють у дошкільних закладах України: „Малятко”, „Дитина”, та „Я у світі” і з'ясували, що найбільше відповідає проблемі нашого дослідження Базова програма „Я у світі”, яка є на сьогодні державним стандартом розвитку дошкільнят [1; 2].

Нашу увагу привернули соціально-моральні та емоційно-ціннісні складові Програми, які оновлені у світлі сучасних світових тенденцій розвитку суспільства та освіти. З програми були виокремлені загальні показники компетентності, які можна вважати базовими для виховання толерантних стосунків у дошкільників за сферами життєдіяльності.

Сфера життєдіяльності „Люди”.

Пізнавальна активність: знає особливості своїх рідних та близьких; розуміє, що в світі живуть люди різних національностей, зовнішності, культури; усвідомлює, що людей цінують за їх моральні властивості.

Соціально-моральна активність: у взаєминах з людьми дотримується моральних норм і правил; вчиняє морально не лише під впливом та контролем дорослого, а й з власної ініціативи; самостійно контролює себе; прагне бути справедливою, відповідальною, обов'язковою, толерантною; формулює оцінку вчинків та взаємин людей; володіє етичними еталонами поведінки; вміє пропонувати, надавати і приймати допомогу, турбуватися, стримувати свою агресивність, визнавати чесноти інших; вміє мирно виходити з конфліктної ситуації, поступатися, виявляти гнучкість, послідовність; у спілкуванні з дорослими та однолітками поводить себе справедливо.

Емоційно-ціннісна активність: проявляє інтерес та бажання спілкуватися з приємними для неї людьми; домагається визнання своїх чеснот і досягнень, може обґрунтувати відмову в прихильності, довірі, повазі стосовно окремих людей; цінує чесноти інших, визнає їх, рахується з ними у спільній діяльності, не принижує гідності товаришів.

Сфера життєдіяльності „Я сам”.

Пізнавальна активність: має судження про свої досягнення, якості, вчинки; розуміє, чого хоче; орієнтується у власних вадах та чеснотах; має уявлення про свої права та обов'язки, етичні еталони поведінки; усвідомлює своє місце серед інших, бере до уваги чужу точку зору; усвідомлює добро і зло.

Соціально-моральна активність: володіє комунікативними вміннями; проявляє тактовність у конфліктній ситуації, намагається порозумітися; не демонструє своє „Я”, гальмує егоїстичні прояви, зіставляє свою позицію з позицією іншого; утримується від агресивних та руйнівних дій, володіє навичками дипломатичної поведінки; визнає свої помилки, вибачається, здатна до самоконтролю та саморегуляції; поводить себе справедливо.

Емоційно-ціннісна активність: позитивно ставить до себе; орієнтується у власних чеснотах і вадах, усвідомлює свою

значущість для рідних і близьких, поважає себе, ставиться до себе із симпатією, впевнена у своїх можливостях. [1, с. 251-265].

Як бачимо, велика частка виховних завдань у програмі націлюється на формування вмінь та якостей характерних для толерантної особистості і відповідних взаємостосунків дитини з навколишніми. Важливо, як зазначає Т. Поніманська, щоб дошкільники зрозуміли: „взаємини людей - велика цінність, їх треба підтримувати та збагачувати. Слід учити розуміти стан іншої людини, поважати її почуття, рахуватися з її інтересами” [26, с. 3]. Виховання в особистості почуття цінності себе та іншої людини, її індивідуальності, готовності до життєвих колізій та змін набуває у цьому зв'язку суттєвого значення і є, на нашу думку, важливими аспектами для формування толерантних стосунків дошкільників.

У рамках означеного було виокремлено низку завдань для реалізації основної проблеми:

1. Сформувати знання та уявлення дитини про толерантні взаємостосунки з оточуючими (про різноманітність світу, багатонаціональність людського суспільства та унікальність кожної людини окремо, важливість доброзичливих і терпимих взаємостосунків між людьми для їх мирного співіснування).

2. Розвивати усвідомлене емоційне сприйняття і ставлення дитини до власного „Я“ та інших людей (почуттів, потреб, можливостей, обов'язків і прав, умінь, навичок, переваг і недоліків).

3. Формувати навички толерантних взаємостосунків з навколишніми на основі доброзичливості, взаєморозуміння, терпимості, співчуття та безкорисливої готовності допомагати іншим.

Третя *педагогічна умова* – *застосування спеціально створених педагогічних форм та методів*, які допоможуть сформувати і закріпити в дітей уміння толерантно взаємодіяти.

Форму виховної діяльності Є. Тітов визначає, як встановлений порядок організації конкретних справ, актів, ситуацій, процедур

взаємодії учасників виховного процесу, які спрямовані на вирішення певних педагогічних завдань [37]. Також, важлива думка М. Рожкова і Л. Байбородової про те, що форма виховання забезпечує реалізацію мети, змісту, завдань, принципів та методів виховання дітей і вона не повинна їм суперечити [29]. За кількістю дітей, охоплених процесом виховання, форми виховання поділяються на індивідуальні, мікрогрупові, групові (колективні) і масові; вербальні, практичні та наочні [12, с. 967]. Коли обиралися форми виховання, враховували вік дітей, специфіку поставлених завдань і зміст роботи. Тому масові форми виховання не рекомендувалися, як неефективні у дошкільному віці. Серед групових методів були обрані такі: заняття та групові бесіди на морально-етичну тематику, колективна ігрова діяльність, спільна трудова та творча діяльність, тематичні зустрічі з цікавими людьми, відвідини сирітських будинків, тематичні свята та розваги. Обираючи індивідуальні форми роботи, було виявлено спочатку особливості розвитку і характеру кожної дитини, рівень її підготовки і розуміння проблеми, враховували її комунікативні здібності та зацікавленість. З кожною дитиною були використані індивідуальні бесіди та обговорення проблемних ситуацій, психолого-педагогічні тренінги з корекції негативних емоцій, організовувано індивідуальну ігрову та творчу діяльність.

Методи виховання толерантних взаєностосунків були згруповані таким чином:

1. *Методи формування свідомості дошкільника*: роз'яснення, переконання та обговорення у формі етичних бесід, читання та інсценування художніх творів, складання творчих розповідей, ігрові-моделювання та ігри-стратегії, вправи на самопізнання.

2. *Методи емоційного розвитку та самовиховання*: корекційні вправи і тренінги на самопізнання, самооцінювання, саморегуляцію, емоційно-розвивальні ігри та вправи на зняття негативних емоцій, педагогічна оцінка вчинків, схвалення і заохочення.

3. *Методи організації діяльності, спілкування, формування досвіду толерантних стосунків:* вправляння у толерантних взаємостосунках в колективних іграх та вправах, праці та творчій діяльності, приклад оточуючих, привчання, тренування, створення та розв'язання проблемних ситуацій морального вибору, інсценування художніх творів.

Зазначимо, що результативність використаних виховних методів значною мірою залежить від того, наскільки вони відповідають індивідуальним і віковим особливостям дітей, задовольняють їхні духовні потреби, викликають відповідну мотивацію до морального вдосконалення та емоційний відгук у вихованців.

Розділ 2. Організація педагогічної роботи з виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку.

2.1. Організація роботи з педагогічним колективом та батьками.

Педагогічний колектив дошкільного закладу має забезпечувати необхідні умови для реалізації ефективного виховання толерантних взаємостосунків у дошкільників. Для цього необхідно підвищити рівень їхньої професійної компетентності з досліджуваної проблеми, виробити навички толерантної взаємодії з колегами, батьками та вихованцями, ознайомити із методами виховання толерантних взаємостосунків у вихованців. З цією метою рекомендується проводити різні інтерактивні види роботи: семінари, тренінги, педагогічні читання, консультації, дискусії, проблемні круглі столи, педагогічні ринги, „мозкові штурми”, відкриті перегляди та обговорення різних видів освітньої діяльності. Наведемо приклади такої роботи з педагогічним колективом:

Теоретико-методичний семінар з теми „Психологія толерантності людських стосунків”. Мета – ознайомити педагогів з історичним та теоретичним аспектом досліджуваної проблеми, а також із сучасними тенденціями розвитку її в освітньому просторі.

На початку роботи проводяться тести на виявлення здатності до толерантності та емпатії (див. додаток Б, В). Далі з педагогами проводиться бесіда на виявлення загального розуміння основних понять проблеми (див. додаток Д). Обговорення проводиться у вигляді інтерактивної ділової гри „Спільний проект толерантного колективу”, де учасники діляться своїм розумінням цього поняття, складають портрет толерантної людини, порівнюють із портретом толерантної особистості за М. Оллпортом та для закріплення

отриманої інформації виконують ряд завдань та тренінгів: розв'язання педагогічних ситуацій, вправи „Вчимося розуміти та поважати інших”, „Побачення”, „Згода, незгода, оцінка”, „Повітряні кулі”, „Стереотипні окуляри”, складають асоціативний ряд до слова „толерантність”, визначають сформованість власних толерантних якостей (див. додаток Ж).

Наприкінці семінару підводяться підсумки щодо важливості теми обговорення. Визначається необхідність виховання у собі толерантних рис, як професійно важливих якостей, які зумовлені завданнями, змістом та характером діяльності педагога. На завершення ухвалюється угода про проведення експериментальної роботи зі створення толерантного середовища та виховання даної якості у всіх фігурантів вихованого процесу в освітньому закладі.

Навчально-методичні тренінги для педагогів з тем: „Вчимося толерантності”, „Методи та прийоми виховання толерантності у дітей” та ін. Мета тренінгів: знайомити учасників тренінгів із способами толерантної взаємодії, формувати навички безумовного прийняття вихованців, навчити прийомам активного та ефективного слухання [20, с. 78–89], вправляти у безконфліктному, терпимому вирішенні проблемних ситуацій з вибором „Я-повідомлення” чи „Ти-повідомлення” (див. додаток К).

У ході роботи пропонується проаналізувати стан стосунків „вихователь-співробітник”, „вихователь-дитина”, „вихователь-батьки”, „дитина-дитина” і зробити відповідні висновки. По закінченню тренінгу, учасники визначають вимоги до стилю стосунків вихователя з дітьми, який би відповідав принципам толерантності:

- безумовне прийняття дитини;
- готовність захищати інтереси і права своїх вихованців;
- поважати право кожного на відмінність та унікальність;
- відмовлятися від повчального і категоричного стилю спілкування;

- дотримуватися принципу позитивності у спілкуванні;
- створювати умови для рівноправного діалогу, обговорень;
- використовувати прийоми активного та ефективного слухання;
- надавати перевагу „Я-повідомлення” перед „Ти-повідомленням”;
- враховувати внутрішній потенціал та індивідуальність кожної дитини;
- вміти стримувати свої емоції і почуття;
- оволодіти механізмом емпатії;
- з розумінням ставитись до проблеми і помилок кожної дитини;
- усвідомлювати свої переваги і недоліки у характері (самоаналіз);
- проявляти поблажливість, терпіння, почуття гумору, чуйність.

Дотримання таких способів взаємостосунків із вихованцями та колегами може сприяти створенню толерантного середовища у колективі, а відтак – будуть створені умови для виховання цієї характеристики у дитини.

Таким чином, у ході роботи з педагогами розширюються знання з проблеми дослідження (створено теоретичний та методичний банк даних), знайомляться із методами виховання толерантних взаємостосунків вихованців, отримують навички практичних умінь з організації відповідного освітнього процесу шляхом налагодження толерантних, доброзичливих взаємостосунків та використання методів і організаційних форм роботи з вихованцями.

Ефективне виховання не можливе без активного впливу сім’ї на вихованців. Тому наступним важливим завданням є співпраця із родинами дошкільнят. Тестування та опитування батьків з

проблеми виховання толерантних взаємостосунків у дошкільників (див. додаток З) виявило недостатнє розуміння батьків змісту поняття „толерантність” та його характеристик, відсутність толерантних взаємостосунків з дітьми у повсякденному житті, натомість надання пріоритету авторитарному стилю спілкування або гіперопіці, що не створює умов для набуття дитиною досвіду толерантних стосунків з іншими. Педагогічну підтримку виховання толерантності в сім’ї окреслюється як процес спеціально організованої взаємодії ДНЗ і сім’ї, який спрямований на мобілізацію внутрішніх ресурсів членів родини, актуалізацію толерантного виховання та корекцію відповідних стосунків. Ця діяльність передбачає педагогічну просвіту та її реалізацію у різних формах, які мають певну системність та послідовність і проходять за такими основними напрямками:

1. Розширити обізнаність батьків про поняття і характеристики „толерантності” та налагодження їх конструктивної співпраця із педагогічним колективом дошкільного закладу з цього питання у формі: консультацій, ознайомлення зі спеціальною літературою, круглі столи, батьківські збори (див. додаток Л) [20, с. 78–89], ділові ігри з батьками (див. додаток М) [3, с. 21–27], а також святкування Міжнародного дня толерантності, у якому бере участь весь колектив закладу.

2. Формувати усвідомлення важливості виховання вказаної якості у себе та в дітей, розвиток толерантного ставлення батьків до дітей, усвідомлення їхньої індивідуальності та особливості, розуміння їхніх успіхів, проблем та причин, що до цього призводять. Серед методів і форм роботи пропонуються такі: індивідуальні бесіди, консультації, педагогічні лекторії, серія ділових ігор-занять, тренінги у рамках організації роботи „Школи молодих батьків” (див. додаток Н) [9, с. 7], проведення відкритих вечорів, дні відкритих дверей, участь у благодійних акціях, виготовлення інформаційних стендів, розповсюдження пам’яток

для батьків, спільна праця батьків, педагогів та дітей на ділянках дошкільного закладу.

3. Ознайомлення батьків з методами налагодження толерантних стосунків з дітьми. Для вирішення цього завдання батькам організують тренінг із вправління побудови різних способів компромісного та терпимого рішення життєвих ситуацій, знайомлять з прийомами активного і ефективного слухання, з методами заохочення та допустимого покарання (див. додаток К) [20, с. 66–67]. У спільній роботі з родинами визначається найсприятливіша форма взаємостосунків між дорослими і дитиною, яка відображає прийняття її – співробітництво, а досить часто і компроміс. Адже, ті батьки, які у стосунках з дітьми притримуються співробітництва, стають авторитетом для дитини, бо керують і дисциплінують без застосування сили, а це сприяє становленню вільної і впевненої особистості.

Таким чином, можна стверджувати, що доля дитини в руках її батьків: розвиток комунікативних та інтелектуальних здібностей, розуміння самого себе та навколишніх людей, емоційне благополуччя та комфорт реалізується через любов до дитини на засадах толерантності, поваги і співробітництва.

2.2. Система педагогічної роботи зі старшими дошкільниками

Запорукою ефективної роботи з виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку може стати реалізація визначених педагогічних умов за розробленою поетапною педагогічною системою, яку зображено схематично (див. рис. 3.5) і взято за основу.

Кожен із визначених етапів, як частина цілого, відносно самостійний, і водночас, взаємопов'язаний з іншими, має свій зміст, завдання, методи і форми виховної роботи.

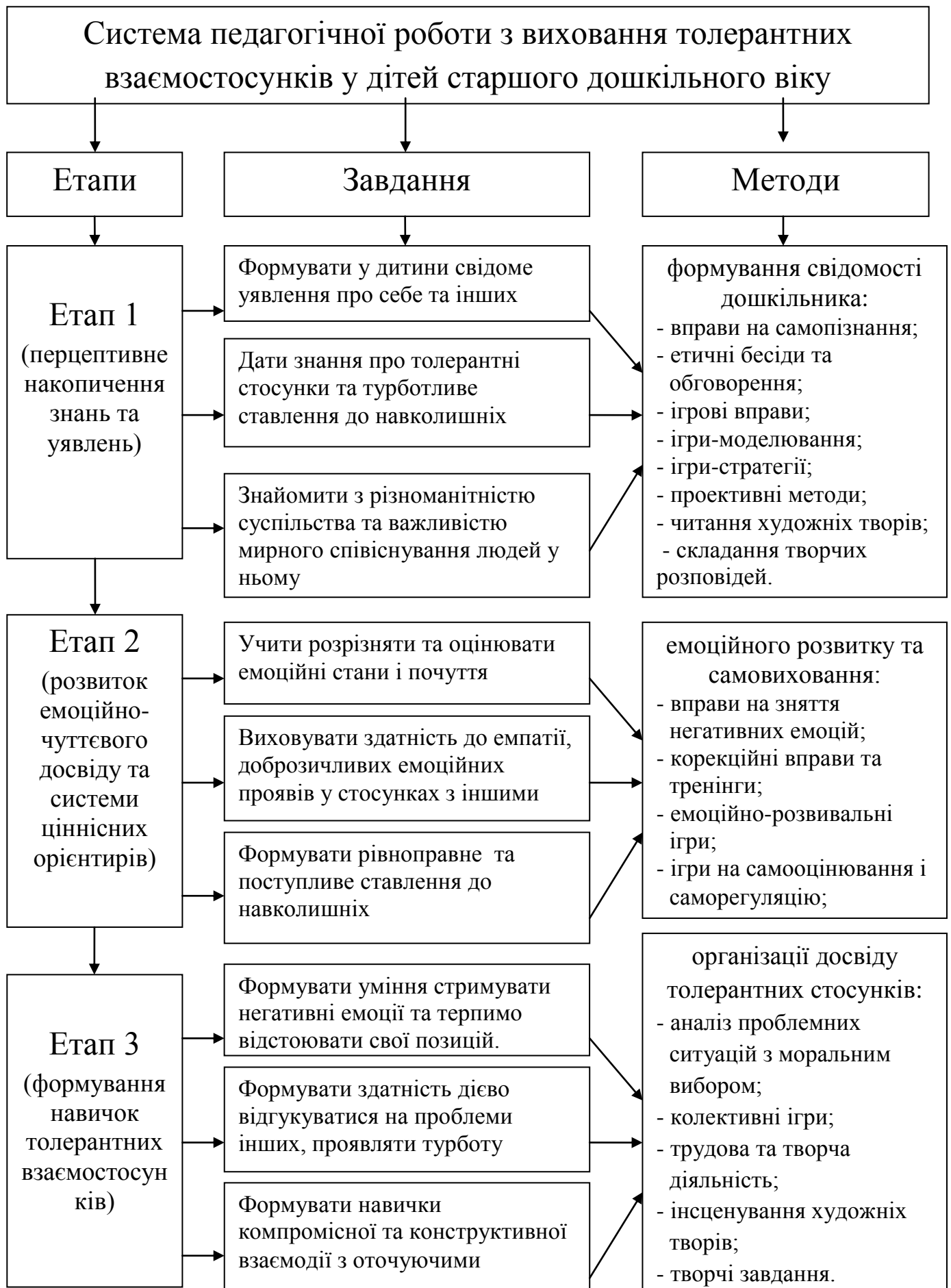
Ця система лягла в основу авторської програми „Виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку” (див. додаток А), яка включає концептуальні підходи, принципи організації виховного процесу, основні завдання за кожним етапом та зміст виховної роботи.

Пропонуємо добірку різних форм та методів роботи з виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників за кожним етапом окремо.

І етап – перцептивне накопичення знань та уявлень.

На цьому етапі необхідно сформувавши у дитини усвідомлений образ „Я” та адекватну позитивну самооцінку, сприйняття самого себе як унікальної особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки, характерні якості і почуття, певні переваги і недоліки у порівнянні з іншими. Пояснити дитині, що кожна людина відрізняється від інших зовнішністю, можливостями, уміннями, але у той же час, схожа на інших людей і має, так як і всі, певні недоліки і проблеми. Забезпечити емоційну підтримку кожній дитині, створювати атмосферу прийняття та поваги до кожного. На фоні цього вчити дітей

Рис. 2.5

пізнавати себе, свої якості, почуття та переживання. Звичайно, все це можна пояснити дитині на прикладах із життя групи, аналізуючи різні ситуації. Для цього були розроблені специфічні тренінгові **заняття за такими темами:**

- *Який ти? Розкажи про себе (створення книги про себе).*
 - *Яким я собі подобаюсь (малювання ідеального образу „Я“)?*
 - *Мої добрі вчинки (ігрова вправа).*
 - *Що я вмію, що я знаю, що я можу (психологічне інтерв'ю).*
 - *Яким я хочу бути (гра-стратегія).*
 - *Мої думки (психологічна бесіда).*
 - *Мій настрій: коли я буваю злий, веселий, щасливий, роздратований, жалісливий ...? (Робота з піктограмами).*
 - *Складання родового дерева, власного герба (арт-терапія).*
- Наведемо приклади вправ.

Вправа „Хто ти?“

Мета: формування позитивної самооцінки, самосвідомості, усвідомлення власної унікальності. Розвиток впевненості і самоповаги.

Хід вправи: дітям пропонують познайомитись із найголовнішою для себе людиною у світі, портрет якої знаходиться у „чарівній скриньці“. Діти зазирають у неї і бачать там власне відображення у дзеркалі, що там сховане. Далі задаються запитання:

- *Хто ти? Розкажи про себе.*
- *Чим ти схожий з іншими дітками? Чим відрізняєшся?*
- *Що ти вмієш, що знаєш, що можеш?*
- *Що у тебе не виходить?*
- *Що хотів би змінити?*
- *На кого хочеш бути схожий?*

Проективний малюнок „Створи свій герб”

Мета: розвиток почуття само ідентифікації, виховання самоповаги.

Хід вправи: Дітям пропонують створити свій герб. На ньому може бути зображено на фоні улюбленого кольору символи, що відображають твої найголовніші якості, уміння, мрії, уподобання.

Корекційно-профілактична вправа „То весело, то сумно”

Мета: тренінг здатності до рефлексії власних переживань.

Хід вправи: діти передають по колу іграшку. У кого іграшка, той має закінчити речення: „Мені весело, коли...”, „Мені сумно, коли...”, „Я злюсь, коли...”, „Мені жалко, коли...” тощо.

Наступне завдання з реалізації першого етапу роботи було ознайомлення дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини, в тому числі з поняттями: терпимість, милосердя та доброзичливість. Психологічні дослідження І. Беха, А. Богуш, О. Запорожця, О. Кононко переконливо доводять, що ефективність бесід дорослого з дітьми залежить від наявності спільних інтересів, а також від важливості та цінності теми спільної розмови. Відповідність змісту бесід дорослого інтересам дитини веде до підвищення її довіри та приязні, кращого сприйняття інформації. Відтак, розроблено приблизну тематику для бесід з дітьми кожного дня під час ранкового прийому чи на прогулянці:

- Давайте жити дружно.
- Що робити, коли захворів товариш?
- Добро і зло.
- Що робитимеш, коли тебе ображатимуть?
- Правила спілкування. Що таке ввічливість?
- Життя у дитячому садочку;
- Що таке милосердя, доброзичливість?
- Добрі справи. Які вони?
- Мої обов’язки дома.

- Всі ми різні, але всі ми рівні.
- Кому і коли потрібна допомога?
- Лагідні та добрі слова.

Вважаємо, що ці теми будуть цікаві для дітей і важливі для формування їх толерантного ставлення до навколишніх. Для систематизації та образного закріплення означених тем пропонується низка тренувальних ігрових завдань, вправ та ігор.

Гра-модельовання „Барвисте намисто“

Мета: знайомити і закріплювати знання дітей про різні моральні якості.

Хід гри. На кожному занятті, коли діти знайомляться із новою моральною якістю, вони нанизують на стрічку кольоровий кружечок (на ньому схематично зображене обличчя, яке передає відповідне почуття і розфарбоване тим кольором, яким визначають самі діти). Із часом діти збирають „кольорову гірлянду із моральними якостями”, серед яких є характерні і для толерантної особистості. Діти визначають ті, які їм найбільше подобаються, які хотіли б мати самі, пояснюють чому і навпаки, які не хотіли б мати. Таким чином, діти засвоюють характеристику моральних якостей людини.

Заняття-гра „Будь доброзичливим”

Мета: ознайомлення поняттям „доброзичлива людина”, розвиток уміння проявляти ці якості.

Хід вправи. Педагог розповідає про те як важливо бути доброзичливим. Запитує дітей, чи знають вони, що означає це поняття. Чи можна його побачити, доторкнутися? А як можна його відчути? Вихователь пояснює, що доброзичливість – це не просто приємне, добре і ввічливе слово, це бажання зичити людям щось хороше, це добра участь і щира допомога тому, хто цього потребує, це те, що зігріває того, кому важко і сумно. Далі дорослий роздає

дітям паперові різнокольорові квіти і пропонує їх подарувати один одному, уявляючи, що таким чином вони зичать іншому щось приємне і добре. Вихователь наголошує, що робити це потрібно ніжно, легко і радісно.

Дидактична гра “Правильно – неправильно”

Мета: розвивати вміння класифікувати дії за певними моральними якостями, міркувати, пояснювати та обґрунтовувати свою думку, опираючись на знання про моральні норми поведінки.

Процедура виконання. Дітей ділять на декілька підгруп. Вихователь зачитує твердження. Діти, після обговорення в групі, піднімають зелений прапорець (згодні з висловлюванням) або червоний (не згодні з висловлюванням). Та група, що найшвидше правильно підняла фішку, мала змогу аргументувати відповідь і отримати додаткові бали.

Приклади тверджень:

- *маленьке кошеня замерзло на дворі, тому його потрібно взяти до дому, зігріти і нагодувати;*
- *коли образили товариша, то потрібно за нього помститися;*
- *на змаганнях товариш спіткнувся і впав. Потрібно скористатися цим, обігнати його і перемогти;*
- *щоб дружба була міцною, потрібно бути справедливим і доброзичливим.*

Важливо навчити дітей усвідомлено характеризувати моральні вчинки. Найдоцільніше для цього використовувати літературні та художні твори, під час обговорення яких дитину вчать аналізувати і оцінювати події, співчувати героям казок, віршів, оповідань, музичних творів, застосовуючи прийом емпатії. Цей метод роботи найбільше допоміг дітям навчитися адекватно порівнювати себе з іншими, передбачати події та використовувати набуті знання у власній поведінці, познайомив із особливостями стосунків між людьми. Підбираючи художні твори для обговорення, були

враховані ряд принципів проведення таких бесід [40, с. 114] адаптованих до нашої проблеми:

1. Наявність ситуації морального конфлікту та доступність для розуміння дитини міри моральної вихованості людини, що виражається у взаєминах героїв:
 - негативні і конфліктні прояви героя;
 - зміна моральної спрямованості героя: від негативної до позитивної;
 - твори, в яких описуються добродійні чи милосердні вчинки героїв;
 - гумористичні твори з наявністю конфліктного і не доброзичливого героя.
2. Наявність ситуації у творі, які викликають прояв емоцій та різного роду переживань у дитини.

Перелік дібраної літератури поданий у додатку Р.

Наступне завдання, яке ми зазначили для реалізації пізнавально-когнітивного компоненту – дати дітям широкі знання про розмаїття людей. Для цього вихователям було рекомендовано ввести у план роботи раз на тиждень тематичні комплексні заняття за темами: „Я особистість”, „Моя сім'я”, „Люди навколо нас”, „Традиції”, „Національність”, „Релігія”, „Культура”, „Мир і війна”, „Діти планети Земля”, „Земля – наш спільний будинок”, „Відстоюємо свої права”. У ході роботи дітям давали поняття про різноманітність, спільність і багатонаціональність людського суспільства, яке живе на одній планеті. Навчали розуміти, поважати та сприймати культуру і традиції свого та інших народів, що живуть як на території нашої країни, так і за її межами. Знайомили з характерними елементами різних культур (мова, народна творчість, декоративно-прикладне мистецтво, народні ігри тощо). Стимулювалося бажання дитини пізнавати культуру свого народу (через казки, приказки, твори народного мистецтва) та

виховувалося позитивне і шанобливе ставлення до культури інших народів (див. додаток С).

Щоб переконати дітей у тому, що всі люди різні і що це – добре, проводили *ігрову вправу „Витинанки”*.

Вихователь повідомляє правила гри: всі вказівки виконуються відразу, без додаткових пояснень. Учням пропонується дотримуватись однакових інструкцій, працюючи з однаковими аркушами паперу. „Розділити аркуш на 4 частини, зрізати правий верхній кут, скласти фігуру навпіл, заокруглити ножицями гострий кут, скласти фігуру навпіл, відрізати прямий кут, розгорнути аркуш, розглянути отриману фігуру. З чим вона асоціюється? Чому отримані витинанки відрізняються, усі ж виконували однакові вказівки?” (висновки дітей).

Міркування педагога: отримані витинанки вийшли різними, бо всі ми різні. Кожне вимовлене слово по-різному сприймається і пробуджує в нас різні емоції і реакції. У зв'язку з тим, що витинанки неоднакові, загальна картина лише виграє – вона стає різноманітнішою й видовищнішою. Аналогічно відрізняються люди – зовнішністю (раса, шкіра, стать, вік, фігура тощо) і внутрішнім світом (характер, віра, політичні погляди, культура, освіта тощо). Доброта, ввічливість, людяність, як і інші якості, більшою чи меншою мірою притаманні кожній людині. Відмінності, що існують між людьми, є предметом особистісного збагачення кожного з нас. Якість суспільства залежить від того, як уживаються одне з одним люди, які його складають, від того, наскільки вони сприймають одне одного, навчаються одне в одного і підтримують одне одного заради спільної мети – комфортного життя кожного.

Також ставилося завдання дати дітям розуміння того, що ми не лише різні, але й схожі між собою. Для цього проводилась *аналітична вправа „Чим ми схожі?”*.

Хід вправи: Учасники сидять колом. Ведучий запрошує в коло одного із учасників, який чимось реальним чи уявним схожий із

ведучим (схожість може бути зовнішня, якісь факти із біографії, чи риси характеру, уміння, досягнення). Гра продовжується до тих пір, поки всі учасники не зберуться у колі. Вихователь підсумовує, що виявляється всі ми різні і схожі одночасно, а об'єднує нас дитячий садок.

Один раз на місяць обов'язково плануються заняття на правове виховання дошкільників, під час яких даються знання про права і обов'язки дитини, які можуть реалізовуватися у повсякденному житті: право на рівність, право на захист від усіх форм насильства, право на особисту безпеку та свободу, право на власну думку та право на приватну власність. Розуміння дошкільниками того, що у них теж є свої права, викликали почуття власної гідності, самоцінності і значущості, що важливо для формування толерантності.

Робота націлена на усвідомлення дитиною, що пізнавати інших людей – це цікаво і прекрасно. Багаторазово проводиться вправа „Чарівник”, мета, якої виховувати доброзичливе ставлення один до одного, уміння проявляти уважність до ровесників. У ході гри діти по чергово виконують роль чарівника, який виконував бажання інших: Насті додавав сміливості, Катрусі – ніжності, Андрію – впевненості і тощо.

Важливо переконати вихованців, що кожну людину треба сприймати такою, якою вона є: не лякатися, не глузувати, не засуджувати, а намагатися зрозуміти. Так, наприклад, з дітьми проводиться вправа „Чи може Баба Яга бути доброю?”, де педагог пропонує знайти позитивні якості у негативних героїв казок. Діти міркують, чому ці герої стали злі і сердиті, чи завжди вони були такі, як зробити їх іншими.

Особливості занять, які проводяться із дітьми полягають у тому, що вони будуються на гуманістичній позиції, суб'єкт-суб'єктного підходу у взаємодії педагога із дітьми і передбачають дотримання ряду правил:

- створення позитивної і доброзичливої атмосфери спілкування;
- свободу висловлювання і поведінки дитини в різних видах діяльності;
- висловлювання взаємних оцінок і суджень дорослого і дитини з різних ситуацій без порівнянь, звинувачень і образ;
- уміння терпимо вислуховувати будь-яку відповідь, ідею, рішення учасника взаємодії;
- недопущення насильства, жорстких методів обмеження поривів та бажань дітей.

Упродовж занять вихователям рекомендується використовувати такі методи і прийоми: художній аналіз та оцінно-етичний коментар літературних і народних творів, розв'язання проблемних ситуацій із моральним вибором, етичні бесіди; жартівливі сценки, ігри-стратегії, пошуково-експериментальну діяльність, аналітичні вправи, моделювання, схематизацію, психотехнології, складання родового дерева тощо [11, с. 246]. Вважаємо також ефективними такі форми роботи як екскурсії, спостереження та тематичні свята спільно з батьками і гостями дошкільного закладу.

Системний підхід до організації педагогічного процесу дозволить активізувати інтерес дошкільника до себе, свого оточення, сім'ї та суспільства в цілому, а також закласти фундамент для реалізації другого етапу роботи з виховання толерантних взаємотосунків малят.

II етап – розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів

Аналіз науково-педагогічної літератури та експериментальна робота зі старшими дошкільниками показали, що емоційно-чуттєва сфера дитини сформована найкраще у порівнянні з іншими сферами, що зумовлено природною чутливістю дитини. Проте, спостерігалася тенденція до розвитку егоїстичної емоційності дитини та невміння справедливо і адекватно оцінювати почуття і стани інших людей. Для подолання недоліків розвитку емоційно-чуттєвої та ціннісної сфери дитини з досліджуваної проблеми були визначені такі завдання:

- 1) учити дитину розрізняти та оцінювати свої і чужі емоційні стани, почуття, співвідносити їх із вимогами дорослих.
- 2) Виховувати здатність до емпатії, доброзичливих емоційних проявів у стосунках з іншими.
- 3) Формувати рівноправне та поступливе ставлення до навколишніх.

Основним на цьому етапі є створення позитивної емоційної атмосфери в групі, що включає такі елементи: традиційні зустрічі і прощання дітей з усмішками, веселими репліками та запитаннями про час проведений вдома; обов'язкове дотримання низки правил доброзичливості та турботливості у стосунках між всіма фігурантами освітнього процесу; стимулювання добрих справ (у групі постійно стоїть скринька „Добрих справ”, куди кидають зірочку за кожну добру справу, а в кінці тижня підраховують результати); заборона на образливі слова (той, хто їх ненароком вживав, – мав спокутувати добрими справами); відсутність насильства і примусу; заборона покарання, яке містить елементи приниження і порівняння з іншими.

Робота з емоційно-ціннісного розвитку дітей повинна будуватися на матеріалах близьких і зрозумілих дітям, пов'язаних з актуальними для них проблемами. Для кращої результативності

педагогам рекомендується дотримуватися певної *структури зняття*: вітання, постановка мети з мотивацією дитячої діяльності, обговорення і розв'язання проблемних ситуацій, вправління різних емоційних проявів, рефлексія і ритуал прощання.

Щоб навчити дитину розрізняти та оцінювати свої і чужі емоційні прояви пропонується ряд вправ.

Розвивальна гра „Чарівні будиночки”

Мета: вправління дітей у здійсненні адекватної самооцінки.

Хід гри. Дітям показують малюнок багатоповерхового будинку:

- *Малята, це дім Доброзичливості. На найвищому поверсі живуть самі доброзичливі люди, а на найнижчому – ті, у кого найменше цієї якості. Поселенням у будиночок займається Чарівник.*
- *Як ти думаєш, на якому поверсі Чарівник поселить тебе? Чому?*
- *А на який поверх поселить твого друга? Чому?*
- *У чарівника є й інші будинки – Ввічливості, Турботливості.*

Корекційно-профілактична вправа „Наші емоції”

Мета: тренувати уміння розрізняти різні емоційні стани.

Хід вправи: дитина витягує із мішечка піктограму із зображенням якоїсь емоції і зображує її, а решта дітей відгадують, яка це емоція. Потім дитина пояснює, коли вона переживала ці почуття або може відчувати.

Вправа „Покажи свої почуття”

Мета: Учити дітей виражати дружні почуття різними способами: усмішка, спокійна мова, лагідний погляд, відповідні жести та міміка. Паралельно познайомити дітей з проявом зовнішніх ознак образи, агресії, неприступності та методами

уникнення негативних емоцій. Принагідно дітям задаються питання:

- *Що таке почуття?*
- *Хто може поділитися своїми почуттями?*
- *Чи можна до них доторкнутися?*
- *Чи є у них запах, смак?*
- *Чи можуть мати почуття предмети? Рослини? Звірі?*
- *Намалюйте свої почуття. Якими кольорами ви їх зобразили б?*

Творча гра „Чарівні окуляри”

Мета: Учити проявляти симпатію, співчуття інтерес та уважність один до одного.

Хід гри: дітям пропонується по черзі одягнути „чарівні окуляри”, поглянути на того, хто поряд і описати образ товариша, вживаючи позитивні характеристики, розповісти про особливості його характеру, смаки, уподобання, звички.

Для виконання другого завдання емоційно-ціннісного етапу були підібрані вправи та ігри на виховання у дітей чутливості та емпатії. Особливо багато використано із адаптованої інноваційної технології ТРВЗ (теорія розв’язання винахідницьких завдань) Г. Альтшуллера. Однією із переваг цієї технології є те, що вона спрямована на зняття стереотипного мислення та розвиток пластичності мислення. Пропонуються такі методи: особиста аналогія чи емпатія, метод фокальних об’єктів та каталогу, біном фантазії, ланцюжок протиріч тощо. Наведемо приклад.

Гра „Щасливі предмети”

Дітям роздають із скриньки по одному предмету (іграшкові заєць, будинок, ліжко, квітка тощо) і пропонують придумати ситуацію, коли цей предмет буде щасливий і радісний. Наприклад, квітку – полити, зайця – полагодити, будинок – прикрасити тощо. І навпаки, коли цим предметам сумно і неприємно.

Гра „Уяви себе...”

Діти уявляють себе певним героєм чи предметом і розповідають, що герой відчуває, як поживає, що хотів би змінити, що подобається, а що ні. Ці ігри дають можливість сприяти формуванню у дітей здатності до чутливості та емоційного сприйняття проблем і почуттів навколишніх, а відтак розуміти, що необхідно зробити, для того щоб змінити ситуацію на краще.

Для виховання справедливого і рівноправного ставлення дітей до навколишніх розроблена серія занять на розвиток правового світогляду дітей на основі ознайомлення їх із своїми правами (на основі Декларації про права дитини), а також підібрані ряд художніх творів та аналітичних вправ.

Експериментально-аналітична вправа „Відбитки”

Мета: показати дітям, що люди відрізняються один від одного.

Хід вправи: вихователь пропонує дітям по черзі вмочити долоню у фарбу і прикласти її до великого аркуша паперу. Поряд з кожним відбитком діти пишуть своє ім'я, або якусь позначку. Після закінчення роботи діти розглядають спільну роботу і приходять до висновку, що вони всі різні. Питання для обговорення: чим вони відрізняються, який їх розмір, форма, малюнок, чим ще люди відмінні один від одного, чи можна по відбитку долоні сказати яка ця людина – хороша чи ні? Врешті-решт, діти роблять висновок, що за зовнішнім виглядом не можна сказати про характер людини.

Після цієї вправи доречно провести обговорення з дітьми для вирішення ситуацій з педагогічними провокаціями, мета якого виховати, рівноправне ставлення, повагу і терпимість до людей незалежно від їх вигляду і національної приналежності, а також викликати емоційний відгук на несправедливість (див. додаток У).

Приклад. Вихователь пропонує дітям допомогти казковим героям знайти рішення у ситуації, що склалася. Вихователь: „У

казці „Сивка-Бурка” старші брати не взяли Іванка з собою, бо вважали його маленьким і дурненьким. А як вчинив би ти?” Дітям пропонують можливі варіанти і звертаються з проханням пояснити свій вибір:

- так само;
 - взяв би Іванка з собою;
 - залишив би дома за господаря;
 - пішов би з дому так, щоб Іванко не бачив;
 - взяв би Іванка тоді, коли він виконає за мене хатню роботу.
- Після визначення варіантів діти обґрунтовують свій вибір.

Проблемна ситуація „Новенька”

Мета: виховувати повагу та терпимість до людей незалежно від їх расової чи національної приналежності.

Вихователь: діти, я вам розкажу одну історію, а ви спробуйте оцінити і вирішити цю ситуацію.

У старшу групу прийшла новенька – дівчинка-негритьянка із кучерявими смолянистими кісками і чорнявою шкірою, яку звали Крістель. Тетянці та Насті не подобалася дівчинка, бо вона одягалася й виглядала не так як інші. Вони обзивали Крістель і не приймали до своїх ігор, а ще підбурювали інших не дружити з нею. На це Миколка їм відповів....

Як ви гадаєте, що відповів хлопчик?

Щоб переконати дітей у тому, як неприємно відчуває себе людина, яка стає жертвою нерозуміння, стереотипів та агресії, можна провести *гру-експеримент „Павутиння”*. Для гри потрібно клубок ниток. Спочатку педагог розповідає дітям про почуття людини, коли її ображають, не розуміють, ущемляють чи обзивають. Пропонує згадати, як ми називаємо тих, хто постійно плаче і вередує, чи тих, які всіх зачіпають, з іншими не діляться, постійно жаліються і ябедничають. Далі вихователь пропонує провести дослід: посадити одну дитину в коло, призначити їй певну

роль, решта дітей по черзі згадують все погане, пов'язане з цією роллю, а вихователь за кожним висловлюванням обмотує героя ниткою до того часу, поки дитині не стане зовсім тісно і незручно. Педагог запитує у дитини, що вона відчуває та решту дітей про їх почуття і чи хотіли б вони опинитися на місці цього героя? Акцентується увага на те, що у кожної людини є як погані, так і хороші якості, головне – зуміти їх побачити. Щоб звільнити героя, дітям потрібно згадати про нього щось хороше, поспівчувати та пожаліти його. Наприкінці гри підводиться підсумок. Вихователь запитує, що ж треба робити, коли хочеться когось обізвати, образити чи самому на нього образитись? Діти придумують правила поведінки у таких ситуаціях.

Для закріплення отриманих знань проводиться *словесна гра „Ланцюжок протиріч”*, мета якої навчити дитину розглядати одну і ту ж ситуацію з різних сторін, бачити і помічати переваги і недоліки, з розумінням і терпимістю ставитись до того, що не подобається.

Приклади „ланцюжків” складених дітьми:

- *добре, що у мене є брат, але погано, що він б'ється, проте добре, що він сильний і може заступитися за мене...;*
- *шкода, що у моєї подруги зламалася лялька, однак добре, що я можу їй дати свою; погано те, що тепер у нас буде лише одна лялька, але гратися разом буде веселіше....;*
- *Добре, що прийшла зима, але погано, що з нею прийшов холод і мороз, однак взимку можна кататись на санчатах і хоча можна забитися, проте кататися з друзями дуже весело...*

Отже, використовуючи систему спеціально підібраних методів та прийомів можна сформувати і розвинути емоційно-чуттєву сферу дітей, здатність до емпатії та співчуття; уміння розрізняти свої і чужі емоції і почуття; терпимо зносити те, що не подобається; проявляти справедливе та рівноправне ставлення до навколишніх. Щоб закріпити отримані вміння необхідно створити умови для

переходу від теоретичних знань і емоційних переживань, розуміння необхідності відповідних навиків взаємостосунків до реального використання і вправляння їх на практиці. Для цього розроблений третій етап роботи.

III етап - формування навичків толерантних взаємостосунків

Спостереження за дітьми старшого дошкільного віку та їх діагностування виявило низький рівень навичок взаємодії з навколишніми на основі конструктивності і терпимості. Вони не уміють дієво відгукуватися на проблемні ситуації, проте мають бажання допомагати, мотивом якого є природна доброзичливість та співчутливість. Конструктивні стосунки відбувалися переважно під контролем дорослих. Також виявлена велика група дітей з низьким рівнем уміння стримувати свої емоції. Тому на цьому етапі роботи необхідно вирішувати такі завдання:

- 1) навчати дітей стримувати негативні емоції та правилам культурного відстоювання своїх позицій (асертивності) на засадах доброзичливості та терпимості;
- 2) формувати здатність відгукуватися на страждання, неприємності інших та прагнення допомагати їм;
- 3) формувати уміння терпимо та конструктивно взаємодіяти з оточуючими у різних видах діяльності.

Щоб реалізувати перше завдання третього етапу необхідно прищеплювати базові соціальні навички вихованцям: правила культурної взаємодії, уміння доброзичливо відстоювати свою позицію, думку, бажання, терпимо вислуховувати інших, навіть коли це не цікаво, тактовно, без образ критикувати чи хвалити інших.

Педагогам рекомендується звертати увагу на те, щоб діти вчилися керувати своїми емоціями, що є найважливішою умовою

дружніх толерантних стосунків з оточуючими. Формувати ці уміння найкраще у процесі колективної активної взаємодії: в іграх, під час праці, музичної і художньої творчості, на фізичних заняттях. Ці види діяльності найбільше викликають прояв бурхливих почуттів. У дітей виникає бажання виразити їх, поділитися з іншими, а також саме тут виникають елементи змагань, які спонукають дітей до проявів егоїзму і несправедливості, з метою досягнення кращих результатів. Бурхливі емоції, які при цьому виникають нерідко призводили до конфліктів і агресії. Коли ж емоції переповнювали малят, ми рекомендували їм короткі психологічні тренінги.

Тренінг емоційної стриманості „Візьми себе в руки”

Дітям пояснюють: коли вони схвильовані, сердиті чи хочуть когось вдарити, щось розкидати, то існує простий спосіб довести собі, що ти можеш взяти себе в руки і стриматися, показати свою силу волі. Для цього потрібно охопити долонями свої лікті і сильно притиснути до грудей – це поза стриманої людини. А щоб не накопичувалися негативні емоції і агресія, діти можуть проявляти їх соціально-прийнятними способами: пом’яти і пошматувати стару газету, побитися надувними молотками, боксерськими рукавичками по груші, покричати у „*Мішечок злості і образ*”, намалювати свою злість чи образу та інтенсивно замалювати і покреслити її.

Важливо навчити дошкільнят соціально-прийнятним способом відстоювати свої бажання та інтереси, досягати своєї мети. Для цього пропонуються тренувальні вправи.

Вправа „Умій чемно відмовити”

Мета: вчити дітей складати діалоги, виявляти свою точку зору, відстоювати свою позицію у ситуаціях спокуси.

Хід вправи: перед дитиною стояло завдання відмовити у проханні співрозмовнику так, щоб він не образився, але й не пристати до його думку. Були запропоновані такі ситуації:

- *хтось просить у тебе олівець, який тобі конче потрібен...;*
- *друзі кличуть тебе на прогулянку, але ти зайнятий іншою справою...;*
- *друзі спонукають тебе побудувати із будівельного матеріалу корабель, а ти хочеш побудувати будинок...*

Вправа „Чарівний тинок”

Мета: розвивати вміння досягати своєї мети прийнятними способами спілкування, без застосування сили.

Хід гри. Кожен учасник по черзі намагається проникнути в центр кола, який огорожений „тином” (діти, що тісно стоять один біля одного). Для цього можна використовувати лише „чарівні” слова, вмовляння, ніжні дотики.

Потім педагог організовує обговорення: коли тинок розступився? Коли ні? Чому? Що можна було ще зробити? Діти роблять власні висновки про те, яким способом найлегше досягати своєї мети.

Педагог має організувати таку діяльність, яка стимулює дошкільнят радитися, допомагати один одному, поступатися, ділитися радіщами та переживаннями, проявляти співчуття і увагу до оточуючих. Тобто, навчити дитину бачити інших добрими очима та не допускати образ і агресії. Коли ж проявляються акти нетерпимості чи агресії, рекомендується використовувати прийоми переключення, відволікання, особистий приклад.

Нетерпимість у дошкільнят найчастіше проявляється у формі вербальної агресії – обзивання, прізвиська, образливі епітети. Діти, яких багато дражнять, стають замкненими, невпевненими в собі, недружелюбними, нерідко самі стають агресивними. Дорослі мають спонукати малят замислюватись і приймати адекватні рішення: що

робити із забіякою, ябедою? Як реагувати на образу? Що робити, коли хтось дражнить? Одночасно необхідно формувати навички доброзичливої критики вчинків, а не самої людини. Це стосується і самих педагогів, яким не радиться критикувати вибір дитиною тієї чи іншої позиції. Обрана позиція може відповідати позитивній нормі, але й може бути хибною. Якщо виявляється останній варіант, педагогу необхідно створити умови, за яких дошкільник самостійно приходив би до правильного вибору. Це буде запорукою терпимого сприйняття дитини інших позицій та терпимого відстоювання своїх прав і переконань.

Для формування стриманої і ввічливої взаємодії дитини з однолітками пропонується ряд методів і вправ, які логічно вплітаються в загальну освітню систему дошкільного закладу протягом дня в різних режимних моментах. Особливу увагу педагогів акцентується на деяких аспектах проведення вправлянь у розв'язанні проблемних ситуацій. Важливо не давати дітям наперед „правильну” відповідь, а надати їм можливість зробити власний вибір чи прийняти рішення. Рекомендується не критикувати дитячий варіант, а намагатися оцінити його, як можливий варіант з певними наслідками. Це сприяє свідомому засвоєнню моральних норм, до яких дитина прийшла сама, а також формуванню впевненості у своїх можливостях. Наведемо приклад деяких вправ, що можуть бути використані на цьому етапі.

Тренувальна вправа „Мої вітання, друже!”

Мета: вправляння навичок активного входження у контакт, вміння робити компліменти один одному.

Хід вправи: Діти по колу вітаються один з одним, називають ім'я сусіда, який, у свою чергу, відповідає на привітання і звертається до наступного. При повторному виконанні вправи до імені додаються добрі побажання. Дивитися треба прямо у вічі тому, до кого звертаєшся і говорити лагідним голосом.

Розвивальна гра „Квітка компліментів”

Мета: прищепити бажання роботи один одному приємне.

Хід гри: Дітям пропонується погратися з квіткою компліментів. Вихователь: „Ви будете передавати її з рук в руки і висловлювати компліменти та побажання. Не забувайте при цьому дивитися в очі своєму другу і лагідним голосом з усмішкою виражати своє добре ставлення. Подумайте, кому ще ви хотіли б сказати компліменти і щось приємне побажати. Чи приємно отримувати компліменти?”.

Надзвичайно дійовими виявилися театралізовані вправи „Прихід у гості”, „Відвідини хворого”, „Вітання з днем народження”, „Новенький” тощо, мета яких навчити дітей вербальним та невербальним засобам спілкування. Суть цих вправ у тому, що педагог пропонує дітям спочатку вирішити ці ситуації вербально, а потім розіграти їх:

- *в групу прийшов новенький і ти залишився з ним наодинці. Що ти будеш робити?*
- *ти приніс нову іграшку в дитячий садок, друг попросив її у тебе, погрався і випадково зламав. Мама тебе за це буде лаяти. Як ти вчиниш?*
- *тебе інші діти не беруть до гри. Які твої дії?*
- *ти дуже хотів бути капітаном корабля у грі, а вибрали іншого. Як ти будеш відстоювати своє бажання?*

Гра „Таємний друг”

Мета: формувати навички ввічливого спілкування

За правилами цієї гри на промінчиках моделі сонця записується ім'я дитини і кладеться так, щоб підпису не було видно. Кожна дитина вибирає собі один промінчик і тримає у таємниці, яке ім'я йому дісталось. З цього часу дитина, ім'я якої на промінчику, стає таємним другом і впродовж тижня має виявляти

йому якомога більше уваги. Наприкінці тижня всі разом відгадують – хто кому був таємним другом.

Для реалізації другого завдання важливо сформувати у дітей здатність допомагати один одному в скрутному становищі, що є невід’ємною складовою співчуття та милосердя. Для реалізації цього завдання було розроблено серію занять, одне з яких представлено у додатку Т., а також дібрано низку вправ.

Вправа-експеримент „Не намочи ніг” (за Т. Марковою)

Мета вправи: формувати у дітей дружні стосунки, уміння орієнтуватися в нестандартних ситуаціях, здатність реалізовувати в житті уявлення та судження про дружбу.

Хід вправи: Діти сидять по один бік кімнати чи майданчика. На підлозі відділяється рискою багнюка (шириною 6 м.). Завдання дітям: як найшвидше перейти через багнюку, не намочивши ноги. Кожній дитині видається три дошки. По ним дві дитини наввипередки повинні перейти на інший берег. Дітям показують як це можна зробити. Перший раз програють варіант повністю, потім у одного гравця дощечки „ламаються” (вихователь прибирає дві дощечки). Звертається увага на біду товариша. Гравцем, у якого ламаються дощечки, повинен побувати кожен. Це дає кожному можливість відчувати себе у ролі постраждалого, тим самим усвідомити, як важливо вчасно отримати допомогу.

Цікаву і важливу методика можна використати під час читання художньої літератури: дітям пропонується стати письменником і змінити сюжет твору, чи казкарем і змоделювати казку на новий лад (з добрим кінцем, переробленим сюжетом, зміною характерів героїв, місця подій тощо). Ця робота дітям подобається, викликає позитивне емоційне піднесення, водночас вчить знаходити способи змінювати зло на добро, негативне на позитивне, робити героя добрішим, милосерднішим і чуйним.

Надзвичайно дієвими можуть бути гумористичні методи. Для вирішення проблемних ситуацій використовують низку гумористичних ситуацій. Наприклад: „Як заєць допоміг” де заєць поспівчував своєму другу, який ніс тяжку морквину: для цього він вирішив над’їсти моркву, щоб та стала легшою і поступово з’їв її всю. Діти щиро сміялися, проте надовго запам’ятали те, яка допомога не потрібна.

Також рекомендується провести серію занять на формування і закріплення у дітей навиків готовності дієво співчувати і допомагати тим, хто цього потребує. На заняттях не лише обговорюються, читаються оповідання на етичні теми, а й втілюються ідеї дітей на практиці. Наприклад, після заняття, де розповідається про проблеми і життя дітей з обмеженими можливостями, дошкільники власноруч виготовляють їм вітальні листівки до свята Великодня, приносять їм свої іграшки до свята Нового року, відвідують їх, разом граються. Наводимо приклади вправ, які допоможуть закріпити здатність дітей приходити на допомогу.

Вправа „Кошик співчуття”

Хід вправи: Спочатку діти виготовляють подарунки до свята. Вихователь нагадує прочитані раніше оповідання В. Сухомлинського „Як Сергійко навчився жаліти” та „Горбатенька” і запитує дітей чи співчують вони героям цих оповідань. Пропонує дітям по черзі закрити очі і пройтись: „Чи приємно вам було нічого не бачити? Що ви відчули? Чи слід співчувати глухим діткам, які нічого не чують? Спробуйте затулити вуха і поспілкуватися між собою. Чи це добре – не чути голосу мами, співу пташок? Крім того є дітки, які не можуть рухатися, танцювати, бігати, бо у них хворі ніжки. Мені дуже хочеться таким діткам чимось допомогти, порадувати їх. А вам, дітки? Ось у мене є кошик, я покладу туди свій подарунок і віднесу таким діткам. А ви,

дітки, хотіли б зробити так само?” Діти по черзі кладуть свій подарунок у кошик, розповідають кому вони співчують, чому і передають далі.

Вправа „Квітка милосердя ”

Вихователь: Діти, хто бачив людей з обмеженими можливостями? Що це за люди? Чому вони такі? Чи можна з них сміятися, глузувати? Показувати пальцем? (відповіді дітей). Вони такі самі люди як і ми. Так само люблять сміятися, гратися, дружити, займатися цікавими справами. У них є такі самі права, як і в нас: вчитися, лікуватися, мати сім'ю, але їм трішки не пощастило тому що вони хворі. Вони потребують особливої уваги, турботи і допомоги. Уявіть собі, що ви хочете дістати цікаву іграшку з верхньої полиці, до якої не можете дотягтися. Що ви відчували б? Як зарадити цій ситуації? Ось так і люди з обмеженими можливостями потребують людського співчуття і допомоги. Тож, давайте зараз ми згадаємо таких діток і подумаємо як їм можна допомогти?

Кожна дитина отримує пелюстку, заплющує очі і розповідає, що можна корисного зробити для дітей з обмеженими можливостями (дітей-інвалідів) та викладає пелюстку до серединки квітки [30].

Творче завдання „Допоможемо”

Мета: навчати дієво відгукуватися на неприємності і невдачі інших.

Діти придумують, що можна зробити у різних ситуаціях:

- загубилося кошеня у друга;
- випала пташка із гнізда;
- друг загубив гроші, які йому мама дала на хліб;
- дівчинка поранила ногу на прогулянці;
- дівчинку-негритянку діти дразнять і не приймають у свою гру;

– *хтось із дітей не зміг виконати завдання вихователя.*

Під час формування усвідомленої толерантної поведінки важливо навчити дітей конструктивно, безконфліктно взаємодіяти з однолітками і дорослими у різній діяльності. Дошкільник повинен узгоджувати свої цілі, інтереси з цілями та інтересами інших, поступатися „своїм” заради „колективного”, або ж навпаки мусить конструктивно і терпимо відстоювати свою позицію заради досягнення спільної мети. У цьому випадку багато залежить від ролі педагога, який має стати спрямовуючим зразком.

Щоб вправляти дітей у побудові толерантних взаємостосунків у спільній діяльності педагогам рекомендується на інтегрованих заняттях та у повсякденному житті використовувати проблемні ситуації (як штучно створені так і ті, що виникають між дітьми та дорослими у ході взаємодії), в які навмисно закладалися педагогічні провокації, а також конкурси, змагання, театральні інсценівки. Адже, сама по собі діяльність людини – гра, навчання, праця – для формування психічних якостей і рис характеру людини може виявитись процесом нейтральним, якщо між учасниками не організовано стосунки, котрі вимагають співробітництва, співтворчості, взаємодопомоги, колективізму, якщо не відбувається постійне підкріплення ходу діяльності своєрідним стимулюванням взаємостосунків, що спонукають до моральних вчинків і виправданих стосунків. Стимулюючи прояви доброти і толерантності дітей під час роботи, надаючи приклади готовності до конструктивних ідей у процесі вирішення педагогічних задач чи розв’язання проблемних ситуацій з вихованцями, вихователь створює атмосферу перспективності розвитку кожної дитини і спрямовує її у потрібному напрямі [6].

Отже, спільна діяльність породжує між учасниками саме такі взаємостосунки, які зможе організувати педагог. Тому, щоб сформувати взаємини на засадах конструктивного співробітництва і терпимого взаєморозуміння, необхідно організовувати заняття-

ігри, основна стратегія яких формувати у вихованців почуття спільності, бажання бачити в однолітку друга і партнера. У той же час створювати ситуації, коли дитині потрібно відстоювати власні переконання. У ході цих занять педагог не повинен використовувати інструкцій, нотацій, зауважень; не ділити дітей на хороших і поганих. Завдання дорослого – підтримати кожного, показати що всі учасники не конкуренти, а рівноправні партнери, від яких залежить кінцевий результат. Пропонуємо приклади ігрових технологій.

„Розфарбуй малюнок”

Мета: вияв та вправляння умінь доброзичливо співпрацювати та допомагати іншим.

Хід роботи: Дітям роздають один набір кольорових олівців, чорно-білі малюнки і пропонують їх розфарбувати. В ході роботи педагог пропонує допомогти тим, у кого не виходить; дофарбувати малюнок дитини, у якої гарно виходить, але її покликали допомагати няні накривати столи до обіду.

В кінці роботи педагог хвалить всіх дітей за те, що жодна робота не залишилася незакінченою і тепер можна зробити виставку робіт [39].

Колективне малювання „Вигадана тварина”

Мета: розвиток конструктивної взаємодії та творчої уяви.

Хід роботи: дітям пропонують вигадати і намалювати всім разом чарівну тварину, якої в житті немає. Діти мають домовитись між собою, визначитись – хто яку деталь буде малювати, як назвуть тварину і що про неї будуть розповідати. Все відбувається під спокійну і приємну музику. Наприкінці заняття всі разом придумують цікаву історію про намальовану тварину.

У цій роботі відбуваються важливі і складні процеси налагодження і вправлення доброзичливих і конструктивних взаємостосунків дітей.

Важливість третього етапу роботи зумовлена тим, що необхідно трансформувати зовнішню регуляцію дитячої поведінки на внутрішню. Одночасно зазначимо, що описані етапи знаходяться в діалектичному взаємозв'язку та доповнюють один одного. Це сприяє більш повній і ґрунтовній реалізації ефективного виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників.

ДОДАТКИ.

Додаток А

Авторська програма „Виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку”

Мета програми: виховання у дітей старшого дошкільного віку навичок толерантних взаємостосунків з оточуючими.

Програма розрахована на взаємодію всіх фігурантів освітнього процесу. Робота націлена на створення сприятливого толерантного середовища в дошкільному навчальному закладі та забезпечення умов для системного і послідовного ознайомлення старших дошкільників з основними правилами культурного і мирного співіснування у суспільстві, закріплення навиків толерантної взаємодії на практиці.

Програма апробована в НВК № 1 та ДНЗ № 25 міста Умані, ДНЗ № 4 м. Тального Черкаської області та ДНЗ №7 м. Калинівки Вінницької області.

Принципи організації виховної роботи:

- 1) доступність та достовірність знань про людину, суспільство та моральні якості;
- 2) природовідповідності та суб'єктивності;
- 3) врахування індивідуальних особливостей кожної дитини;
- 4) опори на повагу і доброзичливе ставлення до особистості дитини, незалежно від її національності, світогляду, фізичного та інтелектуального розвитку;
- 5) доцільність та комплексність застосування різноманітних педагогічних методів, як цілісного процесу виховання;
- 6) створення комфортного середовища в освітньому закладі;
- 7) ненав'язливого педагогічного впливу і опори на активність дитини;

- 8) єдність формування у дітей уявлень про навколишнє середовище та виховання усвідомленої соціальної поведінки;
- 9) діалогізація та позитивне співробітництво у взаємодії;
- 10) співпереживання та емпатії.

Програмні завдання:

1. Дати знання про етичні норми терпимої і милосердної взаємодії між людьми; усвідомлення важливості рівноправного та доброзичливого ставлення між людьми для мирного співіснування.
2. Формувати здатність до пізнання себе та розмаїття навколишніх людей, їхніх емоцій, почуттів, поведінки.
3. Розвивати уміння відчувати, розрізняти як власні емоційні стани і прояви так і оточуючих людей, а також терпимо реагувати на них; адекватно реагувати на несправедливість чи насилля.
4. Вправляти в практичному оволодінні правилами терпимої і доброзичливої взаємодії, умінні стримувати негативні емоції; здатності дієво реагувати на страждання, неприємності і невдачі інших, проявляти великодушність, співчуття та готовність прийти на допомогу;

Форми роботи:

- традиційні, комплексні та інтегровані заняття;
- групові бесіди на морально-етичну тематику;
- колективна ігрова діяльність, трудова та творча діяльність;
- тематичні зустрічі з цікавими людьми, відвідини сирітських будинків;
- тематичні свята та розваги;
- психолого-педагогічні тренінги з корекції негативних емоцій;
- індивідуальна ігрова та творча діяльність.

Методи роботи:

1. *Методи формування свідомості дошкільника:* роз'яснення, переконання та обговорення у формі етичних бесід, читання та інсценування художніх творів, складання творчих розповідей, ігрові-моделювання та ігри-стратегії, вправи на самопізнання.

2. *Методи емоційного розвитку та самовиховання:* корекційні вправи і тренінги на самопізнання, самооцінювання, саморегуляцію, емоційно-розвивальні ігри та вправи на зняття негативних емоцій, педагогічна оцінка вчинків, схвалення і заохочення.

3. *Методи організації діяльності, спілкування, формування досвіду толерантних стосунків:* вправляння у толерантних взаємостосунках у колективних видах роботи (іграх та вправах, праці та творчій діяльності); приклад оточуючих; привчання, тренування; створення та розв'язання проблемних ситуацій з моральним вибором; інсценування художніх творів.

Зміст програми

Передбачений програмою зміст дає можливість сформувати уявлення дошкільника про толерантні стосунки, людські емоційні стани та їх причини; навички позитивного, терпимого ставлення до себе та оточуючих, розвивати здатність до емоційної чутливості та сприйняття своєрідності кожної людини, уміння безконфліктно взаємодіяти з оточуючими.

Етапи роботи:

I етап. Перцептивного накопичення знань та уявлень.

1). Знайомити дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини, в тому числі з поняттями: терпимість, поступливість, доброзичливість, милосердя та співчуття.

- 2). Сформувати у дитини усвідомлення самого себе:
- фізичного „Я”
 - особисті потреби;
 - можливості, уміння, навички;
 - права і обов’язки (уміти їх відстоювати і зважати на права інших);
 - недоліки і проблеми.

3). Сформувати уявлення про людину в цілому, як неповторну, унікальну особистість із всіма її перевагами та недоліками, схожістю та відмінністю.

4). Вчити дітей усвідомлювати і давати характеристику моральним вчинкам.

3). Дати знання про навколишній світ за темами: „Особистість“, „Я сам“, „Сім’я“, „Суспільство“, „Традиції“, „Національність“, „Релігія“, „Стать“.

4). Дати поняття про різноманітність, багатонаціональність людського суспільства. Навчити дітей розуміти, поважати та сприймати культуру і традиції свого та інших народів, що живуть як на території нашої країни, так і за її межами. Знайомити з характерними елементами різних культур (мова, народна творчість, декоративно-прикладне мистецтво, народні ігри і т.п.). Важливо пояснити дитині, що цікаво і прекрасно пізнавати інших людей.

II етап. Розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів

1). Прищеплювати базові соціальні навички: уміння вислухати інших, підтримувати розмову, навіть коли це не цікаво, тактовно, без образ критикувати чи хвалити інших.

2). Учити дітей виражати дружні почуття різними способами: усмішка, спокійна мова, лагідний погляд, відповідні жести та міміка. Паралельно знайомити дітей із проявом зовнішніх ознак

образи, агресії, неприступності та методами уникнення негативних емоцій.

3). Учити проявляти симпатію, співчуття інтерес та уважність один до одного, доброзичливо характеризувати інших.

4). Учити дітей керувати своїм емоційним станом, що є найважливішою умовою дружніх толерантних стосунків з оточуючими.

III етап. Формування навиків толерантних стосунків

1). Залучати дітей до побудови моделі толерантної поведінки під час вирішення проблемних ситуацій (як штучно створених так і тих, що виникають між дітьми та дорослими у ході взаємодії).

2). Вчити дітей замислюватися і приймати адекватні рішення: Що робити із забіякою, ябедою? Як реагувати на образу? Що робити, коли хтось дразниться?

3). Формувати навички доброзичливої критики вчинків, а не самої людини, вчити не критикувати вибір дитини тієї чи іншої позиції.

4). Створювати умови, за яких дошкільник самостійно приходив би до правильного вибору, що стане запорукою терпимого сприйняття дитини інших позицій і думок у майбутньому.

Перспективне планування роботи з виховання толерантних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку

Сфера життєдіяльності	Завдання	Зміст роботи	Джерело та обладнання
I етап - вересень-листопад			
„Я сам”	<p>Формувати у дитини усвідомлення власного „Я” та адекватної позитивної самооцінки: навчати сприймати себе як унікальну особистість, яка має свою гідність, права і обов’язки, характерні якості і почуття, певні переваги і недоліки у порівнянні з іншими.</p>	<p>Дид. ігри: „Мої добрі вчинки” („що я вмю, що я знаю, що я можу”). Бесіда на тему: „Розкажи про себе”. Спільна робота з батьками: створення книги (альбому, візитки) про себе. Рухл. гра: „Передай гарний настрій”. Вправи на релаксацію.</p>	<p>Бібліотечка вихователя дитячого садка. – 2006. – № 3. – С. 22–36. Обладнання, наочність.</p>
„Люди”	<p>Дати дітям знання про різноманітність навколишнього світу, своєрідність кожної людини. Познайомити з особливостями різних національностей, релігій, зовнішності, культури; переконати, що людей цінують і поважають не за їхній зовнішній вигляд, а за їхні вчинки, моральні та особистісні характеристики, що кожна людина має право на власну думку і позицію</p>	<p>Заняття: „Наші друзі за кордоном”. Вправа: „Відгадай звідки гість”. Читання твору: „Новенька”, Створення словничка добрих слів та вчинків. Бесіда: „За що людей поважають?”, „Що таке доброзичливість?”. Спільна робота з батьками: створення книги (альбому) про родину. Рухл. гра: „Я знаю багато імен”</p>	<p>Рубаха І. П. Любій малечі про цікаві речі: 5–6 років. – Х. : Ранок, 2009. – 144 с. Дошк. вихов. № 4, 2008 р. – С. 5.; Додатки С, У, Ф.</p>

II етап - грудень-лютий

„Я сам”	<p>Поглиблювати знайомство дітей з власними можливостями, почуттями, емоціями. Знайомити дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини</p> <p>Учити керувати своїми емоціями, виражати дружні почуття різними способами: усмішка, спокійна мова, лагідний погляд, відповідні жести та міміка.</p>	<p>Вправа- тренінг: „То весело, то сумно”, „Візьми себе в руки” „Мій настрій” (робота з піктограмами: коли я буваю злий, веселий, щасливий, сердитий, сумний...?).</p> <p>Бесіда за художніми творами: „Щоб ти став кращий”, „Горбатенька” В. Сухомлинського. Малювання ідеального образу „Я”.</p> <p>Експеримент „Три кулі”, Дид. гра „Назви по-різному”.</p> <p>Вправи на релаксацію</p>	<p>Ф-вание доброжелательных отношений между дошкольниками. // Ребенок в детском саду № 1, 2005 р. С. 8;</p> <p>Казки та оповідання для дитячого виховання / В.І. Паронова. – Тернопіль: Навч. книта – Богдан, 2005 – 112 с.</p> <p>Додаток У</p>
„Люди”	<p>Учити розрізняти і оцінювати емоційні стани оточуючих. Формувати здатність адекватно реагувати на чужі емоції, почуття та позиції.</p> <p>Навчати дітей розуміти, поважати та сприймати культуру і традиції свого та інших народів.</p> <p>Розвивати розуміння того, що всі люди рівні в своїх правах.</p> <p>Виховувати чуйність та милосердність.</p>	<p>Дид. ігри: „Відгадай настрої”, „Барвисте намисто”, „Ланцюжок протиріч”, „Відгадай по голосу”.</p> <p>Бесіда „Звідки взяли прізвиська”.</p> <p>Вирішення проблемних завдань: що робити, коли хтось дратується?</p> <p>Бесіда на тему: „Що об’єднує людей?”.</p> <p>Проект „Планета майбутнього”.</p> <p>Експериментальні ігри: „Відбитки”, „Павутиння”</p> <p>Вікторина „Права, правила, обов’язки”,</p> <p>Складання репортажу „Наш дитячий садок”.</p>	<p>Дидактичний та роздатковий матеріал, наочність.</p> <p>Казки та оповідання для дитячого виховання / Упор. В.І. Паронова. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2005 – 112 с.</p> <p>Додаток Т, Ф.</p>

III етап – березень-травень

„Я сам”	<p>Учити дітей правилам терпеливого відстоювання своїх позицій, уміння керувати власними емоціями, Розвивати уміння терпеливо слухати інших, тактовно, без образ критикувати чи хвалити інших, знаходити компроміс у суперечках, виявляти безкорисливу турботу про навколишніх.</p>	<p>Дидактичні вправи: „Як чемно відмовити”, „Чарівний тинок”. Складання родового дерева, власного герба. Гра-стратегія на тему: „Яким я хочу бути”. Перегляд мультфільмів: „Кіт Леопольд”, „Том і Джері” та ін. Бесіди на теми: „Як уникати сварки?”, „Як ти вчиниш, коли знайдеш загублену тваринку?”.</p>	<p>Дидактичний та роздатковий матеріал, наочність. Відеозаписи.</p>
„Люди”	<p>Навчати дітей правилам культурної взаємодії з оточуючими. Формувати здатність дієво відгукуватися на страждання, неприємності інших. Розвивати вміння допомагати тим, хто цього потребує. Сприяти формуванню терпимих і доброзичливих взаєностосунків з оточуючими у різних видах діяльності</p>	<p>Заняття: „Дбайте про нас, враховуйте наші потреби”, „Захист від жорстокості” Розігрування ситуацій: „Новенька”, „Таємний друг”, „Не намочи ніг” Спортивне свято спільно з батьками „Казкова подорож”. Спільне малювання: „Вигадана тварина” Читання оповідання В. Сухомлинського „Як Сергійко навчився жаліти”. Бесіда про людей з обмеженими можливостями. Спільна праця: виготовлення подарунків хворим дітям. Відвідини дитячого будинку.</p>	<p>Дошк. вих. № 6, 2000 р. Дошк. вих. № 6, 2001 р. Дидактичний матеріал, наочність. Казки та оповідання для дитячого виховання / Упор. В.І. Паронова. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2005 – 112 с. Додаток Т</p>

Додаток Б
ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ ЗДАТНОСТІ ДО
ЕМПАТІЇ

Емпатія (як співчуття і співпереживання) є механізмом сприйняття і розуміння людьми один одного під час спілкування. Емпатія передбачає емоційні, невимушені реакції на поведінку інших людей, співчуття їм, попередження їх стану. Вона сприяє ідентифікації себе з людиною, яка знаходиться у важкому стані, подумки поставити себе на її місце.

Даний опитувальник розроблений американськими авторами А. Мехрабіан, Н. Епштейн у 1972 р., а у 1986 р. був адаптований і використаний російськими вченими Ю. Орловим, Ю. Ємельяновим.

Інструкція:

Прочитайте твердження і відмітьте свою згоду чи не згоду з ним (+;-).

№	Твердження	Згоден	Не згоден
1	Мене засмучує коли я бачу, що людина відчуває себе серед інших самотньо.		
2	Люди перебільшують здатність тварин відчувати і переживати.		
3	Мені неприємно, коли люди не вміють стримувати свої почуття та емоції.		
4	Мене дратує в людях, коли вони себе жаліють і бідкаються.		
5	Коли поруч зі мною хтось нервує, я теж починаю нервувати.		
6	Я вважаю, що плакати від радості нерозумно.		
7	Я сприймаю проблеми друзів близько до серця.		
8	Я не можу спокійно чути як плаче дитина.		
9	Я дуже хвилююсь, коли змушений повідомляти людям неприємні новини.		
10	Мій настрій залежить від поведінки та емоцій оточуючих людей.		

11	Я вважаю іноземців холодними і нечутливими.		
12	Мені хотілося б працювати за професією, яка пов'язана зі спілкуванням.		
13	Я не дуже засмучуюся, коли друзі вчиняють необдуманно.		
14	Мені подобається спостерігати за тим, як люди отримують подарунки.		
15	На мій погляд, самотні люди часто стають недобррозичливими.		
16.	Коли бачу людину, яка плаче, то і сам засмучуюся		
17.	Деякі пісні викликають у мене радість і щастя		
18	Коли читаю книги, то глибоко переживаю всі події за сюжетом.		
19	Коли бачу, що з кимсь погано поводяться, то мене це злить.		
20	Я можу залишатися спокійним, навіть тоді, коли всі навколо хвилюються.		
21.	Коли мій друг починає обговорювати свої проблеми, я намагаюсь перевести розмову на іншу тему.		
22.	Я не розумію тих людей, які зітхають і плачуть, коли дивляться кіно.		
23.	Чужий сміх на мене не впливає.		
24.	Коли я приймаю рішення, то думка інших для мене ролі не грає.		
25.	Я втрачаю душевний спокій, коли оточуючі чимось засмучені.		
26.	Я хвилююсь, коли бачу людей, що легко засмучуються із-за дрібниць.		
27.	Я дуже засмучуюся, коли бачу страждання тварин		
28.	Не розумно перейматися з приводу того, що відбувається у кіно чи книзі.		
29.	Я дуже засмучуюсь, коли бачу безпорадних старих людей		
30	Чужі сльози викликають у мене роздратування.		
31	Я дуже переживаю, коли дивлюсь хвилюючий фільм.		
32	Я можу залишатися байдужим до будь-яких хвилювань навколо мене.		
33	Маленькі діти плачуть без причини.		

Інтерпретація.

Відповіді зіставляють із ключем (табл. 2) та підраховують загальну кількість відповідей, що співпадають.

Таблиця 2

Відпов	Номера тверджень																
Згоден	1	5	7	8	9	10	12	14	16	17	18	19	25	26	27	29	31
Не згоден	2	3	4	6	11	13	15	20	21	22	23	24	28	30	32	33	

Отриману загальну кількість балів порівнюють із середніми показниками (таблиця 3)

Таблиця 3

Стать	Рівень емпатичних тенденцій			
	Високий	Середній	низький	Дуже низький
Чоловіки	26 - 33	17 - 25	8 - 16	0 - 7
Жінки	30 - 33	23 - 29	17 - 22	0 - 16

Додаток В

ТЕСТ НА ВИЯВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У його основу лягли дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених: Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєвої, Л. Шайгерової (2002 р.). Опитувальник призначений для діагностики етнічної, соціальної толерантності та толерантності як особистісної характеристики [Психодіагностика толерантности личности. Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с. С.47].

Інструкція: оцініть на скільки ви згодні з наведеними твердженнями і відмітьте галочками у відповідній колонці:

1 – абсолютно не згоден; 2 – не згоден; 3 – скоріше не згоден; 4 – скоріше згоден; 5 – згоден; 6 – повністю згоден.

Кожна відповідь на прямі твердження (1, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22) оцінюється від 1 до 6 балів. Тобто відповідь „абсолютно не згоден“ – 1 бал, а відповідь „повністю згоден“ – 6 балів). Відповіді на зворотні твердження (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19) оцінюються навпаки: за відповідь „абсолютно не згоден“ – 6 балів, а „повністю згоден“ – 1 бал.

Інтерпретація.

22 - 60 – низький рівень толерантності. Свідчить про наявність виражених ін толерантних установок по відношенню до оточуючого світу і людей.

61 - 99 – середній рівень. Характерні як толерантні так і інтолерантні риси. В різних соціальних ситуаціях людина веде себе по різному.

100 - 132 – високий рівень толерантності. У той же час необхідно відмітити, що результати які наближаються до найвищих балів, можуть свідчити про психологічний інфантілізм, або тенденції до потурання, байдужості, тощо.

Індивідуальний бланк тест-опитувальника для педагогів

№	Твердження	абсолютно незгоден	не згоден	скоріше не згоден	скоріше згоден	згоден	повністю згоден
1	В ЗМІ можуть бути висвітлені будь-які думки.						
2	В змішаних шлюбах виникає більше проблем ніж у тих, де люди однієї національності.						
3	Якщо друг зрадив треба йому помститися.						
4	До кавказців будуть відноситися краще, якщо вони змінять свою поведінку.						
5	У суперечці може бути правильною лише одна точка зору.						
6	Жебраки самі винні у своїх проблемах.						
7	Правильно вважати, що твій народ кращий за інших.						
8	З неохайними людьми спілкуватися неприємно.						
9	Навіть, якщо в мене є своя думка, я готовий вислухати інші точки зору.						
10	Всіх психічнохворих необхідно ізолювати від суспільства.						
11	Я можу прийняти до своєї родини людину будь-якої національності.						
12	Біженцям треба допомагати не більше, ніж всім іншим, адже у місцевих жителів проблем не менше.						
13	Якщо хтось веде себе не ввічливо, я відповідаю тим же самим.						
14	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей.						
15	Для наведення порядку в країні необхідна «сильна рука».						
16	Приїжджі повинні мати такі ж права як і місцеві.						
17	Людина, яка думає не так як я, викликає в мене роздратування.						
18	До деяких націй і народностей важко відноситись добре.						
19	Безлад мене дуже дратує.						
20	Будь-які релігійні течії мають право на існування.						
21	Я можу уявити темношкіру людину своїм близьким другом.						
22	Я хотів би стати більш терпимою людиною у стосунках з іншими.						

Додаток Д

ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ПЕДАГОГІВ

1. Як ви розумієте вислів: толерантна людини?
2. Чи вважаєте ви себе толерантною людиною?
3. Чи готові ви миритися з чужою позицією, яка не співпадає з Вашою?
4. Які особисті якості у людях вам не подобаються?
5. Які з них притаманні Вам?
6. Якими методами користуєтесь для попередження конфлікту між дітьми?
7. Як реагуєте на бешкетування своїх вихованців?
8. Чи берете до уваги думку своїх вихованців?
9. Що вас найбільше дратує у поведінці дітей?
10. Як ви реагуєте на прояви такої поведінки?
11. Чи завжди відстоюєте і доводите свою думку?
12. Чи вмієте стримувати свої емоції та почуття?
13. Чи здатні Ви до емпатії?
14. Які на Вашу думку необхідні умови для виховання толерантності у дітей дошкільного віку?

Додаток Ж
МАТЕРІАЛИ ДО СЕМІНАРУ-ПРАКТИКУМУ
ДЛЯ ПЕДАГОГІВ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

Вправа «Перетвори мінуси на плюси»

Завдання: з визначених ознак інтолерантності (нетерпимості) у дошкільному закладі, використовуючи власний досвід, скласти ознаки толерантного колективу в навчально-виховному закладі.

Вправа 3 «Розв'язання педагогічних ситуацій»

Учасникам пропонують розв'язати різні педагогічні ситуації, що виникають у педагогічному колективі:

- між керівництвом та підлеглими у закладі;
- між педагогами і батьками вихованців;
- між педагогами і вихованцями;
- між самими дітьми.

По завершенню аналізуються варіанти і визначаються, які з них мають характер толерантних стосунків.

Вправа «Згода, незгода, оцінка»

Учасники об'єднуються в три групи. Кожній групі дається картка з варіантом завдання:

Складіть перелік слів і фраз, за допомогою яких ви висловлюєте згоду.

Складіть перелік слів і фраз, за допомогою яких ви висловлюєте незгоду.

Складіть перелік слів і фраз, за допомогою яких ви висловлюєте оцінку дій або вчинків іншої людини.

Після цього кожна група демонструє результати своєї роботи.

Учасника семінару роздають пам'ятку з можливими толерантними висловлюваннями згоди і незгоди.

Висловити згоду тобі допоможуть фрази:

1. Це не викликає заперечень(сумніву)...
2. Я готовий з цим погодитись...

3. Мені близькі ці думки...
4. Я поділяю (підтримую) точку зору (думку) ...
5. Я теж хотів це (про це) сказати...
6. Моя точка зору (позиція) цілком збігається...
7. Ніхто і не заперечує...

Ти не скривдиш іншого, якщо вираження своєї незгоди почнеш зі слів:

1. Мені так не здається...
2. Я думаю по-іншому (навпаки)...
3. Я дотримуюсь іншої думки...
4. У мене інша (протилежна) точка зору...
5. Я дозволю собі не погодитися з вами...
6. На жаль, не можу погодитися з вами...
7. Мені хотілося б висловити свою незгоду...

Тренінгове заняття: «Вчимося розуміти та поважати інших»

Мета : поглибити знання про поняття «толерантність», формувати толерантне ставлення до оточуючих, показати значення толерантної поведінки під час взаємодії з іншими, формувати навички безоцінного спілкування.

Вправа «Побачення»

Ведучий об'єднує учасників у чотири групи, роздає кожній групі конверти з набором окремих речень, які потрібно розташувати послідовно, керуючись логікою, щоб вийшло змістовне оповідання. Потім представник кожної групи презентує результат.

- Картки з реченнями:
- Його серце тьохнуло.
- Було вже пізно.
- Десь загавкав пес.
- Місяць – немов великий апельсин.
- Потяг рушив.

- Чи має щось сенс у цьому житті ?
- Він узяв її за руку.
- Почулося скреготання заліза.
- Він поглянув на неї.
- Пролунав постріл.
- Він зрозумів, що тільки вона могла зробити його щасливим.
- Її очі були заплющені.
- Ця зустріч остання.
- Легкий вітерець доносив схвильований шепіт.

Зазвичай звучить питання: «А як же правильно звучить оповідання? ».

Люди звикли діяти стереотипно, оглядаючись на кимсь придумані канони. Тут немає правильної або неправильної відповіді. У кожного вийшло своє оповідання, і кожний може пояснити логіку його побудови. Ми вчимося приймати і поважати думку інших, адже вони мають право на існування.

Асоціативний ряд до слова «толерантність»

На фліп-чарті по вертикалі записується слово. Застосовуючи метод мозкового штурму, учасники називають характеристики людини, що асоціюються з поняттям толерантності і починаються з букви вертикального рядка.

Т-----
 О-----
 Л-----
 Е-----
 Р-----
 А-----
 Н-----
 Т-----
 Н-----
 І-----
 С-----
 Т-----
 Ь

ТЕСТ «Риси толерантної особистості»

Кожен учасник одержує бланк.

Риси толерантної особистості	а	б
Добре співпрацює на правах партнерства		
Приймає інших такими, якими вони є		
Не засуджує інших		
Має почуття гумору		
Виявляє поблажливість до людей		
Довіряє людям		
Виявляє терпіння		
Уміє володіти собою		
Визнає розбіжності в поглядах		
Уміє слухати		
Має здатність до співпереживання		
Відмовляється від домінування		
Поважає права інших		
Визнає рівність інших		

ІНСТРУКЦІЯ.

Спочатку в стовпчик «А» поставте «+» проти тих трьох якостей, що на вашу думку, у вас найбільш виражені;

«0» - проти тих трьох якостей, які у вас найменш виражені.

Потім у стовпчик «Б» поставте «+» навпроти тих трьох якостей, що найбільш характерні для толерантної людини на ваш погляд.

По закінченню підраховується загальна групову кількість позначених плюсом якостей у колонку «Б» за кожним параметром і записується в бланк, що демонструється на екрані. Три якості, які

набрали більшу кількість балів, і є ядром толерантної особистості на погляд групи.

Порівняйте уявлення про толерантну особистість кожного з вас («+» у колонці Б) із загально груповим уявленням.

Порівняйте уявлення про себе («+» у колонці А) з портретом толерантної особистості, створеним групою.

Вправа « ПОВІТРЯНІ КУЛІ»

Ведучий демонструє учасникам три надутих повітряних кулі.

Одна надута дуже сильно, друга –слабко, а третя куля – в міру.

Питання для обговорення:

1. Як ви думаєте, чим ці три кульки відрізняються одна від одної?(за ступенем наповненості повітрям)
2. Що загрожує кулі, яка надута надмірно? (вона може луснути)
3. Що загрожує кулі, що надута дуже слабо? (вона занадто м'яка і не може зберегти форму кулі навіть за незначного натискання на неї.)
4. Яка куля довше «проживе»? (У міру надута.)
5. Чи траплялося вам бачити людину, про яку можна було сказати, що вона от-от лопне від злості чи інших емоцій?

Коментар ведучого.

Дуже часто джерелом проблем є надмірно роздуті побоювання і турботи. «Що буде, якщо я втрачу друга?», «А що, коли я погано справлюся з дорученою мені справою?». До чого призводить така зосередженість на поганих думках? У людини псується настрій. Той, хто занадто багато переживає, втрачає свою енергію і тому не може знайти в собі сили для вирішення цілком посильних проблем. Той, хто занадто «кипить» від злості, не може знайти в собі сили для позитивного, неагресивного виходу із ситуації.

Додаток 3
ТЕСТ ДЛЯ БАТЬКІВ

Батькам пропонується з перелічених характеристик виділити 3 найважливіших, які вони хотіли б виховати у своїх дітей. Кожній характеристиці присвоєні бали, які батькам не показують. Чим вищі бали має характеристика, тим більше вона відповідає толерантній особистості.

№ п/п	характеристика	бали
1.	Уміння вести себе у суспільстві, гарні манери	40
2.	Уміння спілкуватися з людьми	35
3.	Уміння досягати своєї мети	23
4.	Незалежність	16
5.	сумлінність у роботі	30
6.	Почуття відповідальності	34
7.	Розвинена уява	2
8.	Прагнення до знань	22
9.	Прагнення до успіху	14
10.	Терпимість і повага до оточуючих	37
11.	Бережливість	7
12.	Віра у бога	7
13.	Послушність	5
14.	Вірність і надійність	11
15.	Уміння відстоювати себе	32

Таким чином, можна оцінити на скільки цінують батьки толерантні характеристики у людині і чи хочуть свою дитину бачити такою.

ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ БАТЬКІВ

1. Як ви розумієте вислів: толерантна людини?
2. Чи вважаєте ви себе толерантною людиною?
3. Чи готові ви миритися з чужою позицією, яка не співпадає з Вашою?
4. Чи враховуєте думку своєї дитини?
5. Що вас найбільше дратує у поведінці дітей? Виберіть із перерахованого: хвалькуватість, впертість, нечесність, жадібність, неслухняність, неуважність, жорстокість, нетерпимість, байдужість.
6. Як реагуєте на бешкетування своєї дитини? Виберіть щось одне: прохаю заспокоїтись; вимагаю припинити; погрожую покарати; чимось заохочую припинити; намагаюсь розібратися, чому дитина так себе веде.
7. Які на Вашу думку необхідні умови для виховання толерантності у дітей дошкільного віку?
8. Який у вас стиль взаєностосунків з дитиною (демократичний, авторитарний чи ліберальний)?

Додаток К.

ПРАВИЛА БЕЗУМОВНОГО ПРИЙНЯТТЯ

Правило 1. Поважайте дитину і показуйте їй це.

Правило 2. Усвідомлюйте право дитини забути, помилитися, інакше дивитись на речі або по своєму пояснити власну поведінку.

Правило 3. Уважно слухайте її і намагайтеся зрозуміти.

Правило 4. Не намагайтеся підкорити дитину собі насильницькими методами чи тиском.

Правило 5. Виражайте незадоволення окремими діями дитини, а не нею в цілому.

Правило 6. Говоріть з дитиною так, як би ви хотіли, щоб говорили з Вами, уникайте повчального тону.

Правило 7. Будьте справедливими, і якщо необхідно, то умійте признавати свої помилки і вибачатися за неправильні вчинки.

Правило 8. Любіть і приймайте дитину такою, яка вона є.

ПРАВИЛА „АКТИВНОГО СЛУХАННЯ”

1. Обов'язково повертайтеся обличчям до дитини, коли хочете її послухати.
2. Важливо, щоб ваші очі находились на рівні з дитячими.
3. Ваша поза – самий важливий сигнал для дитини про те, чи хочете ви її слухати.
4. Не потрібно задавати запитань дитині. яка засмучена (запитальна інтонація не передає співчуття).
5. В бесіді важливо робити паузи, щоб дитина встигала розібратися із своїми почуттями.

ПРАВИЛА ЕФЕКТИВНОГО СЛУХАННЯ

1. Демонструй співрозмовникові інтерес і готовність вислухати — погляд (жести, міміка) і поведінка повинні говорити про зацікавленість; слухай для того, щоб зрозуміти, а не заперечити.

2. Полегшуй ситуацію співрозмовникові — допомагай йому відчутти себе вільно.
3. Стань на місце співрозмовника — спробуй подивитися на ситуацію з його точки зору.
4. Не говори одночасно з ним — не можна слухати, коли говориш.
5. Став питання — це підбадьорює співрозмовника, але не домінуй над ним — це може змусити його замкнутися.
6. Не будь категоричним у суперечці чи критиці, не виявляй себе як усезнайка — це блокує і дратує людей.
7. Будь терплячим — спілкуйся не поспішаючи, постарайся не переривати співрозмовника, не відходь під час розмови.
8. Не давай вихід емоціям — надмір почуттів може породжувати неправильні тлумачення.

СИТУАЦІЇ З ВИБОРОМ

(„Я-ПОВІДОМЛЕННЯ” ЧИ „ТИ-ПОВІДОМЛЕННЯ”)

Виберіть одну із запропонованих відповідей, що більше всього відповідає „Я-повідомленню”:

Ситуація 1.

В котре ви гукаєте Маринку йти чергувати. Дівчинка вигукнула „Зараз”, але продовжує гратися. Ваші слова:

- Скільки ж тебе можна чекати?
- Я починаю сердитися, коли потрібно повторювати декілька раз.
- Я починаю сердитися, коли ти не слухаєшся.

Ситуація 2.

У Вас важлива розмова з колегою. Дмитрик постійно її перебиває.

Ваші слова:

- Мені важко розмовляти, коли мені заважають.
- Не заважай розмовляти із старшими.
- Ти не міг би зайнятись чимось, поки я розмовляю?

Додаток Л

ТЕМИ, ЩО РЕКОМЕНДУЮТЬСЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ З БАТЬКАМИ ВИХОВАНЦІВ

- сприятливі сімейні передумови для розвитку толерантності в дітей.
- межі толерантності у стосунках батьки — дитина.
- прийняття та не сприймання у стосунках батьки — дитина.
- методи винагороди та покарання у вихованні.
- дух толерантності та його формування в підлітковому віці.
- важливість уміння керувати своїми емоціями у стосунках з дітьми.
- психічні особливості підлітків і їхні поведінкові показники.
- «особливі» підлітки й особливі ситуації: адекватні виховні дії.
- конфлікти у стосунках батьки — дитина: причини і методи розв'язання.

Додаток М

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДО ДІЛОВИХ ІГОР

(для батьків вихованців)

Назвіть позитивні якості вашої дитини (мінімум 15 якостей).

Що ваша дитина робить найкраще? (5 тверджень).

Чим ваша дитина відрізняється від інших? (5 тверджень)

Що у поведінці Вашої дитини Вам не подобається?

Чи знає дитина Ваша вимоги до її поведінки? Перечисліть їх?

Яким Ви уявляєте майбутнє Вашої дитини?

Виразіть своє незадоволення (а потім задоволення) від вчинків своєї дитини через „Я-повідомлення”.

Сформулюйте свої побажання дитині, щодо її поведінки у дошкільному закладі, дома, в гостях (по 5 тверджень).

Проаналізуйте свої вимоги та критику до дитини і найдіть ті, від яких можна відмовитись.

Додаток Н

**ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО
ТРЕНІНГУ ДЛЯ БАТЬКІВ У РАМКАХ РОБОТИ „ШКОЛИ
МОЛОДИХ БАТЬКІВ”**

Мета: стимулювати процес кращого самопізнання та самовизначення, а також засвоєння знань, умінь і навичок побудови ефективних комунікативних взаємостосунків з іншими людьми.

Завдання 1. „Світ у мені” – з’ясувати, як учасники тренінгу сприймають себе, свої якості, яким, що хоче у собі змінити, чи є труднощі у спілкуванні із власною дитиною;

Завдання 2. „Світ навколо мене” – з’ясування того на скільки адекватно оцінює і сприймає людина інших та ситуації, що виникають довкола неї;

Завдання 3. „Я очима світу” – учасник тренінгу дізнається, як інші люди сприймають його, порівнюється оцінка і самооцінка;

Завдання 4. „Взаємодія зі світом” – тренування уміння конструктивно та доброзичливо вести дискусії і досягати результату.

ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ „ПОЧУТТЯ” (для батьків)

Батькам потрібно визначити свої можливі почуття і дії в даних ситуаціях:

1. Дитина балувалася за столом іЮ не дивлячись на попередження, розлила чай.
2. Ви заходите до кімнати (9-поверх), а ваша дитина сидить на підвіконні відкритого вікна.
3. Ви просите доньку прибрати іграшки розкидані по кімнаті, бо мають прийти гості, а дівчинка не звертає увагу на ваше прохання.
4. Ви чекаєте гостей. Ваша дитина відрізала і з’їла шматок святкового торта.

СИТУАЦІЇ З ВИБОРОМ „Я-ПОВІДОМЛЕННЯ” ЧИ „ТИ-ПОВІДОМЛЕННЯ”

Проводиться обговорення проблемної ситуації, обраної з літератури, ЗМІ чи життєвого досвіду. Педагог може запропонувати ситуацію, схожу до такої:

«Наталя свариться зі своєю матір'ю, яка змушує її прибирати у своїй кімнаті. Мати вважає, що це її обов'язок, але дівчинка не хоче це робити, незважаючи на те, що це її кімната».

- Прокоментуйте ситуацію з погляду кожного персонажа.
- Подумайте, які мотиви породили ситуацію.
- З огляду на перспективу формування особистості дитини, що краще – з терпимістю ставитись до подібного чи ні? У яких ситуаціях?

Формулюється загальний висновок.

Педагог пропонує підняти руку тим батькам, які вирішили не принижувати гідність своїх дітей, нав'язуючи їм ті чи інші ярлики.

МЕТОДИ ЗАОХОЧЕННЯ ТА ПОКАРАННЯ (РЕКОМЕНДАЦІЇ)

•Якщо методи заохочення є різноманітними та несподіваними, вони більш ефективні. Але винагорода не має сприйматися як подарунок до дня народження. Для того щоб винагорода реалізувала свою функцію (закріплення позитивної поведінки), стимуляція (винагорода і покарання) повинна бути адекватна дії дитини, при цьому не повинна мати матеріальної цінності.

•Стимуляція повинна бути значима для дитини. У протилежному випадку вона втрачає зміст і не виконує функції боротьби з небажаною поведінкою.

- Ситуація повинна відповідати рівню чутливості дітей (для сприйнятливої дитини досить погляду, для іншої ж потрібно щось більше).

- Стимуляція позитивної поведінки призводить до швидкого формування потрібних навичок на відміну від застосування покарання.

- Обіцянки мають виконуватися. Неприпустимо обіцяти неможливе.

- Фізичне покарання і підвищення голосу підтверджує нездатність знайти доцільне рішення.

- Покарання заслуговує тільки повторна поведінка (після 2–3 раз).

- Стимуляція (винагорода і покарання) повинна впливати безпосередньо після провини. Вона буде мати виховний ефект лише в тому випадку, якщо в дитини сформується негативне ставлення до вчинку і її не будуть переслідувати почуття провини чи неповноцінності.

- Покарання не повинне містити елементів приниження і порівняння з іншими.

- Варто уникати покарання до та після сну, їжі, важливих справ.

Додаток Р

РЕКОМЕНДОВАНА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ЧИТАННЯ І ОБГОВОРЕННЯ З ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1. „Квітка побажань“ В. Катаєва.
2. „Сьома дочка” В. Сухомлинський
3. „Сини” В. Осєєва
4. „Сива волосинка” В. Сухомлинський
5. „Іменинний обід” В. Сухомлинський
6. „Бабусин борщ” В. Сухомлинський;
7. „Тихо, бабуся відпочиває” В. Сухомлинський;
8. „Горбатенька” В. Сухомлинський;
9. „Щоб ти став кращий” В. Сухомлинський;
10. „Як Сергійко навчився жаліти” В. Сухомлинський;
11. „Тихенький” В. Паронова;
12. „Просто бабуся” В. Осєєва;
13. „Ожеледь” О. Буцень;
14. „Найкраща ласка” В. Іванов;
15. „Три товариші” В. Осєєва;
16. „Він не хотів” В. Паронова;
17. „Хто мудріший” В. Паронова;
18. „Лисичка” В. Паронова;
19. „Ябеда” В. Нестайко;
20. „Два тістечка” Ю. Єрмолаєва;
21. „Посидимо в тиші” О. Благініна;
22. „Пригоди Незнайки” Н. Носов
23. „Бридке каченя” Г. Андерсена;
24. „Попелюшка” Ш. Перо

Додаток С

ЗАНЯТТЯ ЗА ТЕМОЮ „НАШІ ДРУЗІ ЗА КОРДОНОМ”

Мета: уточнити знання про те, що Землю населяють різні народи, про особливості їхнього зовнішнього вигляду; дати уявлення, що люди в різних країнах розмовляють різними мовами, але мають однакові права; учити розпізнавати прапор та герб різних держави серед інших; розвивати увагу, допитливість; виховувати позитивне ставлення до людей різних національностей.

Матеріал: лялька Пізнайко, глобус, аркуші із зображеннями прапорів, гербів 8–10 країн (у тому числі українських), дзеркало, фото дітей інших країн.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Пізнайко приходять з глобусом, пропонує дітям знайти на ньому Україну.

Пізнайко. А що це за кольорові плями біля України?

Вихователь. Це різні країни.

Пізнайко. Їх багато. Як вони називаються? (*Діти називають, які країни вони знають.*) У кожній країні своя мова. Діти, якою мовою розмовляють в Україні? (*Українською.*)

Вправа „У кожній країні своя мова”

Вихователь чи Пізнайко знаходять на глобусі країну, діти кажуть, якою мовою в ній розмовляють.

Росія – російська мова;

Англія – англійська мова;

Франція – французька мова.

Пізнайко. Яку мову, окрім української, ви знаєте? Які слова англійською ви можете сказати? А які українські символи ви ще знаєте? (*Відповіді дітей.*)

Пізнайко пропонує відшукати прапор і герб України серед інших прапорів і гербів.

Пізнайко. Цікаво, чи люди інших країн схожі на нас?
(Розгляд ілюстрацій в національних костюмах.)

Вихователь. Звичайно, ми всі різні. Візьміть дзеркальце та придивіться до себе уважно, чим ви не схожі на інших, чим особливі.

Вправа „Чим я особливий”

Діти передають одне одному дзеркало та кажуть, чим вони особливі.

Пізнайко. Люди інших країн схожі і не схожі на нас.

Розгляд фотографій дітей з інших країн. Вихователь звертає увагу на їхній зовнішній вигляд (зачіску, одяг, колір шкіри), пояснює, чому бувають темношкірі люди. Дає зрозуміти, що всі люди різні, але мають однакові права.

Гра „Як стати схожим”

Вихователь показує малятам окремі фото чи зображення дітей різних національностей (африканця, китайця, індіанця, іспанця, українця).

Потім пропонує дітям подумати про те, що можна зробити, аби стати схожим на людину з іншої країни:

(матеріал використаний із посібника „Любій малечі про цікаві речі. 5–6 років” Рубахи І. П., Рубахи Л. М.)

Додаток Т

ЗАНЯТТЯ ЗА ТЕМОЮ „МИЛОСЕРДЯ ТА СПІВЧУТТЯ”

Мета: продовжувати формувати в дітей морально-етичні уявлення та адекватні форми поведінки; учити правильно висловлювати почуття та емоції, оцінювати себе та інших; розширювати знання дітей про такі моральні категорії, як милосердя, співчуття; корегувати емоційну сферу дітей; розвивати почуття жалю, відповідальності; виховувати чутливість до стану інших людей, дбайливість, співчуття, милосердя.

Матеріал: лялька „Добрик”, повітряна кулька, плакат „Права дитини”.

Хід заняття

Добрик приніс книгу, вихователь пропонує послухати оповідання.

В. О. Сухомлинський *„Як Сергійко навчився жаліти”*

Сергійко гуляв собі біля ставка. І побачив дівчинку, що сиділа на березі. Підходить до неї, а вона й каже:

- Не заважай мені слухати, як хлюпочуть хвилі.

Сергійко здивувався. А потім узяв та й кинув у ставок камінець.

Дівчинка й питає:

- Що ти кинув у воду?

Сергійко ще більше здивувався.

- Хіба ти не бачила? Я кинув камінець.

Дівчинка й каже:

- Я нічого не бачила, бо я сліпа.

Сергійко довго дивився на дівчинку. Він не міг уявити: як це воно, коли людина не бачить?

Настала ніч. Сергійко ліг спати. Серед ночі прокинувся. Його розбудив шум за вікном. Шумів вітер, у шибки стукав дощ, а в хаті

було темно. Сергійкові стало страшно. Йому пригадалася сліпа дівчинка. Тепер він уже не дивувався – його серце стиснув жаль.

Як же вона бідна живе в темряві? Сергійкові хотілося, щоб швидше настав день. Він піде до сліпої дівчинки і пожаліє її.

Бесіда за змістом оповідання:

Чому Сергійко пожалів дівчинку?

Що підштовхнуло його до співчуття?

Як Сергійко зрозумів, як це, коли людина не бачить?

Чи вмієте ви співчувати, коли у когось неприємності?

Вправа „Чарівна кулька”

Діти передають „чарівну” кульку одне одному і розповідають, кому з героїв оповідання вони співчують.

Д о б р и к. Я співчуюю дітям-інвалідам, які не можуть бачити, сліпим. Спробуйте закрити очі. Чи приємно вам не бачити сонечка, друзів, мами? Що ви відчуваєте? (*Відповіді дітей.*)

Вихователь. А ще слід співчувати німим діткам, які не можуть розмовляти, не чують. Спробуйте затулити вуха. Хіба це добре – не чути голосів пташок, мами, казочку, пісеньку? Як ви вважаєте?

Д о б р и к. Але ще є діти, які не можуть рухатися, танцювати, грати у футбол, бо у них хворі ноги. Як ви думаєте, діти, як живеться таким людям?

Вправа „Квітка милосердя”

Кожна дитина отримує пелюстку, заплющує очі і розповідає, що можна зробити корисного для дітей-інвалідів, та викладає пелюстку.

Вихователь. Діти, а хто бачив таких діток, людей? Чи можна сміятися з них? Показувати пальцями? (*Відповіді дітей.*) Вони такі самі люди, як і ми. Так само люблять сміятися, гратися, дружити. У них є такі самі права, як і в нас: вчитися, лікуватися,

мати сім'ю, але вони потребують особливої турботи, бо хворі. Відшукайте на плакаті знак, який означає „Особлива турбота – дітям-інвалідам”.

Творче завдання „Допоможемо”

Діти придумують, що можна зробити в певних ситуаціях:

- згоріла квартира майже зі всім майном;
- у друга загубилося кошеня;
- пташка випала з гнізда;
- друг загубив гроші, які йому дала мама, щоб купити хліб.

Вправа „Сердечка співчуття”

Добрик дарує дітям по два сердечка: одне – дитині, за те, що вона добра, милосердна, а друге – просить подарувати тому, кому дитина найбільше співчуває. У декого з дітей Добрик питає, кому саме подарує дитина „сердечко співчуття”.

Додаток У

ОПОВІДАННЯ „ГОРБАТЕНЬКА” В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Другий клас розв'язував задачу. Тридцять п'ять учнів схилились над зошитами. Коли у двері хтось постукав.

– Відчини двері й подивись, будь добрий, хто там стукає, попросив учитель.

Чорноокий хлопчик, що сидів за першою партою, швидко відчиняє двері. До класу заходить директор школи з маленькою дівчинкою. Тридцять п'ять пар очей пильно дивилися на незнайому дівчинку. Вона була горбатенька.

Учитель затамував подих і повернувся до класу. Він дивився в очі школярів і ніби благав: хай не побачить дівчинка у ваших очах ні подиву, ні насмішки. У їхніх очах була тільки цікавість. Вони дивились на незнайомку й лагідно усміхалися. Учитель полегшено перевів подих.

– Цю дівчинку звать Оля, – сказав директор. – Вона приїхала до нас з іншого міста. Хто поступиться їй місцем на першій парті? Бачте, яка вона маленька?

Усі шість хлопчиків і дівчаток, що сиділи за передніми партами, піднесли руки.

Учитель був тепер спокійний: клас витримав іспит на *людяність*.

Запитання:

- Якою була новенька дівчинка?
- Чи добре діти поставилися до новенької?
- Чому вчитель був задоволений?
- Як вчинив би ти, коли б у твою групу прийшла хвора дитина?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку „Я у світі“ / наук. ред. та упоряд. О.Л. Кононко. – 2-ге вид., випр. – К. : Світоч, 2008. – 430 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні // Дошкільне виховання. – 1999. – № 1. – С.6 - 23 с.
3. Баранова Н. „Толерантне спілкування. тренінг для вчителів” / Н. Баранова // Шкільному психологу усе для роботи – 2009. – №3 – С. 21-27.
4. Белинская Е. П. Социальная психология личности / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
5. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С. 19.
6. Беленька Г. В. Вихователь дітей дошкільного віку : становлення фахівця в умовах навчання : монографія / Г. В. Беленька – К. : Світич, 2006. – 304 с.
7. Богуш А. М. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі : підручник для ВНЗ / А. М. Богуш, Н. В. Гавриш – К. : Слово, 2008. – 408 с.
8. Гавриш Н. В. Сучасне заняття в дошкільному закладі : навчально-методичний посібник / Н. В. Гавриш; за ред. Н. Гавриш; авт. кол. : Н.В. Гавриш, О. О. Лінник, Н. В. Губанова. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 467 с.
9. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді / О. А. Грива // Психолог. – 2005. – № 21-22. – С. 3–11.
10. Декларація принципів толерантності // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3–4. – С. 175–180.
11. Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш [та ін.] ; за заг. ред. Н. В. Гавриш. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.
12. Енциклопедія освіти / АПН України ; головний ред. В. Г. Кремінь – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

13. Закон України “Про дошкільну освіту” – К. : Дошк. виховання, 2001. – 33 с.
14. Закон України «Про освіту» – Освіта. – 1996. – 2 березня.
15. Коберник О. М. Навчально-виховний процес у сільській загальноосвітній школі : сутність, проектування, організація / О. М. Коберник. – К. : Знання, 1998. – 274 с.
16. Конвенція про права дитини. – К. : Українська Правнича Фундація : Право, 1995. – 32 с.
17. Кононко О. Л. Принципи особистісно орієнтованої системи виховання / О. Л. Кононко // Вихователь-методист дошкільного закладу – 2008. – №1 – С. 8–17.
18. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості : (у дошкільному дитинстві) : навч. посіб. [для вищих навч. закладів] / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 255 с.
19. Кузь В.Г. Навчально-виховний комплекс “Школа – дошкільний навчальний заклад” : педагогічний ефект / В. Г. Кузь. – К. : Міленіум, 2001. – 112 с.
20. Мижа В. Виховання толерантності / В. Мижа // Директор школи. Україна. –2005. – № 1–2. – С. 66–77 ; № 3–5. – С. 68–75 ; № 6–7. – С. 78-89.
21. Носов В. І. Проблеми гуманізації дошкільного виховання // Педагогіка і психологія. – 2000. – №1. – С. 77–81.
22. Общение детей в детском саду и семье / под ред. Т. А Репиной, Р. Б. Стеркиной. – М. : Педагогика, 1990. – 189 с.
23. Олпорт Г. Личность в психологии / Г.Олпорт. М.: Ювента, 1998.243с.
24. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 1440 с.
25. Побірченко Н. С. Невичерпне джерело народної мудрості / Н. С. Побірченко // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / гол. ред. М. Т. Мартинюк ; ред. кол. : В. Г. Кузь, Н. С. Побірченко, О. М. Коберник. – Умань : Софія, 2008. – Ч. 5. – С. 146-155.

26. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект / Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2008. – № 4. – С. 3–5.
27. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К. : Академвидав, 2006. – 456 с.
28. Примірне положення про Асоційовані школи ЮНЕСКО // Педагогіка толерантності. – 2002. – № 1. – С. 12–13.
29. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості в дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / І. П. Рогальська. – Луганськ, 2009. – 20 с.
30. Рубаха І. П. Любій малечі про цікаві речі : 5–6 років / І. П. Рубаха, Л. М. Рубаха. – Х. : Ранок, 2009. – 144 с.
31. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : в 2 кн. / С. Ф. Русова. – К. : Освіта, 1996. – Кн. 1. – 304 с.
32. Ситаров В. А. Проблема ненасилія в релігійних, філософсько-педагогічних концепціях / В. А. Ситаров // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 3–4. – С. 35.
33. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді : загальні тенденції й індивідуальний пошук / О. В. Сухомлинська / К. : Всеукраїнський фонд „Добро“, – 2006. – 43 с.
34. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 207-400.
35. Сухомлинський В. О. Пависька середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1980. – Т. 4 – 1977. – С. 7-390.
36. Сухомлинський В. О. Сердце отдаю детям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1980. – Т. 3. – С. 5–279.
37. Титов Е. В. Если знать, как действовать / Е. В. Титов. – М. : Просвещение, 1993. – 103 с.
38. Уолцер М. Про толерантність / Майкл Уолцер ; пер з англ. М. Лупішко. – Х. : РА-Каравела, 2003. – 148 с.

39. Урунтаева Г. А. Практикум по дошкольной психологии / Г. А. Урунтаева, Ю. А. Афонькина – М. : Академия, 1998. – 304 с.
40. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / Тамара Іллівна Фасолько. – Рівне, 1999. – 209 с.
41. Maslow A. Motivation and personality / A. Maslow. – Rev. Ed. New York : Harper and Row, 1970. – 91 p.
42. Oehler E. Kinder brauchen kinder / Elisabeth Oehler // Bildung und Wissenschaft. – 1999. – № 4. – С. 2-6.
43. Ассертивность, терпимость, толерантность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Http://uk.wikipedia.org/wiki/](http://uk.wikipedia.org/wiki/)
44. Терпимость, толерантность, взаимодействие [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/>

СКРИПНИК Н.І.

**ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ
У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Навчально-методичний посібник